

Szláv jövevényszavaink eredetéről.*)

A mikor ASBÓTH MUNKÁCSINAK egy értekezését bírálta, akkor ez értekezésben azt állapította meg, hogy a hangtani bizonyítékok a mellett szólnak, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavainak többsége bolgár nyelvjárásból való. Az átvételek e bolgár nyelvjárásból hazánkban történtek, a mit két dolog bizonyít: *Pest város neve* és a *magyar nyelv keresztény terminológiája*. Ez értekezését aztán A. így fejezte be: «Senki jobban nem fog örülni, mint én, ha róluk [értsd: szláv jövevényszavainkról] valaki igazán tudományos munkát írva új szempontokat jelöl ki, ha ennek következtében még annyira is módosítanom kellene e szláv szók átvételének helyéről és idejéről vallott nézetemet» (NyK. 30 : 230.).

Az a bírálat, a melyet «Szláv jövevényszavaink» cz. munkám első részéről írt,**) sehol ezt az örömet el nem árulja, mert a dolgozat olyan kifejezéseit, hogy: «a józan ész nevében hangosan tiltakoznom kell» (19. l.), «józan észszel nem is lehet tagadni» (25. l.), «de hogy valaki olyan balga lehet» (30. l.), «elborul Melich elméje» (33. l.), még ASBÓTH OSZKÁRNÁL sem tartom az öröm jelének.

*) Felolvastatott a M. T. Akadémia I. osztályának 1909. évi február hó 1-én tartott ülésében.

***) Az én művemnek ez a czíme: «Szláv jövevényszavaink. I. köt., 1. rész. Az óbolgár nyelvemlékek szókészlete és a magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest, 1903. — I. köt., 2. rész. A magyar nyelv keresztény terminológiája. Budapest, 1905.» — A bírálat czíme: «Szláv jövevényszavaink. I. Bevezetés és a különböző rétegek kérdése. Budapest, 1907. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XX. 3.)»

Pedig hogy az öröme meg lett volna az oka, azt ő maga is bevallja, mikor bírálata végén ezt írja: «...én [Melich] e nagy művének I. kötet első részét elhibázottnak tartom. Ezt annál nyugodtabban jelenthetem ki, mert az I. kötet második részének nagy érdemeit én sem tagadom. Hiba van ebben is elég, de azt elismerem, hogy két nagy kérdést végleges megoldásához elég közel vitt: a magyar helyesírás eredetének és a magyar keresztény terminológiának kérdését, olyan két kérdést, a melyek nemzetünk történetének egy nagy jelentős fordulójával, a keresztény hitre való térésével, a legszorosabb kapcsolatban állnak» (102. l.).

Hogy mit ért ASBÓTH a «végleges megoldásához elég közel vitt» kifejezésen, ma még nem tudom; ha azonban jól értem a 16. lapon mondott következő szavait: «nem érthetek egyet az első résznek az eredményével, mert meggyőződésem szerint a szláv szavak földrajzi elterjedése, ha csak nincs szó egy későbbi idegen hatás alatt keletkezett terminológiáról, mint pl. a keresztény terminológiáról...»,*) hát akkor bátran merem kimondani, hogy ASBÓTH ma már nem állíthatja, hogy Pest város neve «a magyar keresztény terminológia szláv részével egyetemben a legesleghatározottabb bizonyíték egy a mai hazánkban véghez ment bolgár hatás lehetősége mellett» (NyK. 30: 229. l.).*)

Ez tehát máris pozitív eredménye az én művemnek, a melyet le lehet kicsinyelni, ki lehet gúnyolni — hisz az ízlések oly különbözők — csak egyet nem lehet letagadni: az a sziklaszilárdnak hitt alap, a Pest-Duna-Tisza közti «bolgár» homok-sivatag, melyre ASBÓTH újabb elméletét építette, nem bírta el a rosszul megalapozott épületet. Egy részében összedült, s hogy a még fennmaradó része se valami tartós, úgyhogy benne életveszély nélkül meghúzódhatnánk, azt a következő sorok fogják bebizonyítani.

ASBÓTH ugyanis azt mondja, hogy az a módszer, a melylyel én könyvem első részében a kérdést tanulmányoztam, «a szláv szavak földrajzi elterjedése, ... nem elég biztos alap a külöm-

---

*) Én emeltem ki.

böző rétegek kimutatására» (16. l.). Én ugyan könyvem első részében, a mint később látni fogjuk, nemcsak a szavak földrajzi elterjedésére vettem a fősúlyt; tény azonban, hogy fejtegetéseimet nem fektettem «hangtani mozzanatokra» (16. l.), a mit ASBÓTH «sokkal biztosabbnak, természetesebbnek» tartott volna (u. o.). Hát én nagyon jól tudom, hogy a hangtani szabályosságok kimutatásával, ezen szabályosságok szigorú alkalmazásával nagyon sokra, a legtöbb esetben legtovább lehet jutni; hangsúlyoztam én ezt nem egyszer magam is, de ASBÓTH-tal szemben nekem olyan kalauzra volt szükségem, a mely megmutatja, hogy ASBÓTH túlozza a bolgár-szláv nyelvi hatás nagyságát s hogy téves elméleten alapuló történetet ír. Én tehát éppen ASBÓTH miatt folyamodtam azokhoz a bizonyító eszközökhöz, a melyeket művem első részében is használtam.

Ahhoz, hogy mármost ASBÓTH bírálatának leglényegesebb kifogására megfeleljek, hogy megmagyarázzam, miért kellett folyamodnom «e nem eléggé biztos alap»-hoz, a melylyel olyan jó eredményt hoztam ki, mint a keresztény terminológia, ahhoz szükségem van arra, hogy ASBÓTH-nak a bírálatban is érintett elméletét még egyszer megismertessem. Nem fogom próbára tenni a szives olvasó türelmét azzal, hogy ASBÓTH-nak összes e tárgyról írt régibb értekezéseit ismertessem, a melyeknek egyedüli szerencséjük, hogy akkor nem akadt nálunk ember, a ki «magát szlavistának szerette vallani» (81. l.). Én tehát csupán arra szorítokozom, a mi ASBÓTH elméletében elvi dolog, s a mi benne van művem első részéről írt bírálatában, vagy pedig benne van ASBÓTH olyan dolgozatában, a melyre e bírálatában is hivatkozik.

ASBÓTH főbb elvei a következők:

1. «A szláv szók nagy tömege csak a mai hazánkban kerülhetett nyelvünkbe» (NyK. 30:228. l.), «még pedig valószínűleg a honfoglalásra következő legelső századokban» (u. o. 74.; e helyen idézve ASBÓTH OSZKÁR «A szláv szók a magyar nyelvben» című értekezése is).

E pontra nézve meglehetősen egyetértek ASBÓTH-tal. A szláv szók nagy többsége kétségtelenül mai hazánkban került nyelvünkbe. ASBÓTH ugyan bírálatában úgy tünteti fel a dolgot, hogy én egy honfoglalás előtti erős bolgár-szláv hatást teszek

fel (vö. a bíráló 8., 15., 47., 49., 64., 69. l.). Engedje meg azonban ASBÓTH, hogy ha egyebet nem, hát legalább az elméletemet ismerem. ASBÓTH művem első részéből, a 85. lapról, a melyből kiolvasta, hogy én a bolgár hatást honfoglalás előtti-nek tartom, ezt idézi: «a kereszt a görög szertartású egyház kifejezéseiből való... mi a keresztény bolgárokkal érintkeztünk honfoglalásunk előtt; a *Vita Methodii*-ban szó van arról, hogy Szent METHODOT egy aldunai magyar úr rendkívül nyájasan fogadta s távozásakor kérte, hogy emlékezzék róla imáiban» (A.-nál 8. l.). — Pedig ASBÓTHON itt is erősen megboszulta magát az, a mi különben bírálójának egyik igazságtalansága, hogy művem első és második részét nem együtt bírálta meg, mert ha ezt teszi, akkor a 2. rész összefoglaló részében, a 420. lapon ezt találta volna: «S e kölcsönzött mozzanatok közt a legelső kétségbevonhatatlan tény, hogy a mint vannak kétségtelen róm. kath. szláv kifejezéseink, éppúgy vannak kétségtelen gör. kel. szláv átvételeink is. E kétségtelen gör. kel. szláv kifejezések: *kereszt crux, szombat, s esetleg karácsony*. E kifejezések kétségbevonhatatlanul vallják, hogy *pogány eleink a keresztény népek közül legelőször gör. kel. szlávokkal, még pedig más kifejezések vallomását is tekintetbe véve (pl. mostoha), bolgárokkal érintkeztek. Ez érintkezés kezdete közvetlen a honfoglalás előtti időkbe esik. Jóllehet hazánk területén Tiszántúl és Erdélyben megengedhető a bolgár nyelvű lakosság fölvétele (Zemplén, Valkó, Mesia: Szerémség), mégsem lehetnek az átvételek ezek nyelvéből valók, mert nekünk biztos adataink vannak, hogy a magyarok a honfoglalás előtt érintkeztek a bolgárokkal. A Method-legenda ugyanis elmondja, hogy Method egy aldunai magyar vezérnél megfordult, neki a kereszténységről beszélt, s ez a vezér Methodot «megszerette, megcsókolta, nagy ajándékokkal bocsátá el, mondván neki: emlékezzél meg mindig én rólam, tisztelendő atya, szent imáidban» (HFK. 355. l.). Ez az adat sokkal többet mond, semhogy csak annyi értéket tulajdonítsunk neki, a mennyit a Cyrill-legendabelinek, a hol el van mondva, hogy Cyrillnek «neki estek az ugrok, farkasmódra üvöltvén és meg akarták ölni... meghallgatván intő szavait, elbocsátották» (HFK. 353. l.).*

A gör. kelétiakkal való érintkezés kezdete tehát honfoglalás

előtti. Ez érintkezés a honfoglalással, e területváltozással egyszerre meg nem szűnik. A X. században a magyarok közt a görög egyháznak a főurak csoportjában egy-egy híve is van, sőt a görög egyház térítési kísérletéről is tudunk. Erre bizonyítékaink a következők:

a) Gyula és Bulcsu vezérek Konstantinápolyban 950 táján megkeresztelkedtek (vö. THALLÓCZY: Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon. Századok XXX. 199.), Ajtony pedig a Szent Gellért-legenda szerint Bodonban vette föl a keresztséget, körülbelül a X. század végén.

b) Egy XIV. századi szláv kézirat elmondja (vö. Századok XXX. 199.), hogy mielőtt a görög püspökök a magyarok országába jöhettek volna, a mit a bizánczi birodalom külső és belső bonyodalmai miatt nem tehettek, «a latinok Rómából fölkerekedtek, s a pæonokat, kik ugroknak neveztetnek... könyvekkel és írásaikkal istentelen hitökre térítették» (Századok XXX. 201.).

Ez adatokhoz hozzá lehet mármost venni a következőket:

a) A veszprémi apácák görög oklevele 1109. évi átíratának latin részében ez áll: «Vetus autem privilegium iuxta linguam auctoris monasterii grece scriptum» (Múz. péld.); róm. kath. fejedelem udvarában róm. kath. pap nemcsak nem állított ki görög oklevelet, de az akkori iskolázásból kifolyólag nem is tudott volna ilyet megírni.)*

b) Szent István alatt a görögökkel való érintkezést bizonyítja a Konstantinápolyban épített templom és magyar zarándokház (Századok XXXV. 1060.).

c) A XI., XII. századi magyar keresztnevek közt gör. kel. hatásból magyarázható a következő két jelenség is:

α) Hazai keresztneveink közt sok az ótestamentomi (Sámuel, Dávid, Salamon stb.) eredetű éppúgy, mint a hogy ez a X. század folyamán szokásban volt a gör. keletieknél, első sorban a bolgároknál.

β) E keresztnevek közt azonban vannak határozott gör. kel. szláv formában közvetített keresztnevek is, ilyen pl. *Vál, Vászoly*. Ide való az a használat is, mikor valakit arról az

*) Vö. még PAULER GYULA: Mi köze a görög egyháznak a magyarok megtéréséhez? Századok XXXIV. 363. l.

egyházi kalendáriomból vett napról nevezik el, a melyen születik (vö. *Karácsony, Húsvét, Pünkösd, Péntek, Szombat* stb.). Ilyen használat is ebben az időben csakis a gör. keletieknél, első sorban a bolgároknál mutatható ki a X., XI. században.»

Ezekhez hozzáfűzhetem, hogy egy honfoglaló lovas sírjában bizánczi idomú keresztrel díszített tarsoly-lemezt találtak. Hogy a bezdédi lovas sírban nyugovó honfoglaló vitéz, a honnan e tarsoly-lemez előkerült, keresztény volt, e feltevést nem lehet mereven visszautasítani. «Mert — írja HAMPEL J. az «Árpád és az Árpádok» cz. mű 119. lapján — nem e hazában érintkeztek az ősök legelőbb a bizánczi kereszténységgel.»

Én tehát azt mondom, hogy a gör. kel. egyházzal a honfoglalás alkalmával az érintkezés nem szakadt meg. Lehetségesnek tartom, hogy a mint valakit a X—XI. században a magyarok közt *Vászol*-nak, *Vászoly*-nak hívhattak, éppúgy a X. század folyamán kerülhetett egyházi szláv (értsd: bolgár-szláv) kifejezés is a magyar nyelvbe.

Mert én a bolgár-szláv kifejezéseket egyházi úton elterjedteknek tartom, azaz olyanoknak, a milyenek a magyar nyelvnek a latin egyházi nyelvből való kulturális és egyéb népies szavai. Ha a magyar nép a *templom, iskola, sekrestye, ostya* stb. nevek mellett a latinból átvehette a *familia* (lásd MTsz.: *falamia, falámia, famillia*), *elemózsia* (lásd MTsz.: *elemozsina*), *bestia* (lásd MTsz.: *beste, bestye, bestyi*), *árbocz* (lásd MTsz.: *árbucz*) stb. szavakat, a nélkül, hogy hazánkban latinok laktak volna, nem látom be, miért ne volna ez lehetséges az egyházi szláv (bolgár) nyelvből való átvételeknél is, ha igaz az, hogy a magyarok kereszténységre térítésénél először a gör. kel. egyház próbált szerencsét, a minek emléke szerintem a *kereszt, szombat* s esetleg a *karácsony* szó, s a mi mellett *mostoha, rozsdá, mezsgye, pest* (kemence, l. MTsz.) éppúgy megmagyarázódnak, mint a latin eredetű *familia, bestye, árbocz* (vö. szláv *vitrola*) s annyi más.

Hogy e magyarázat a hazai történeti tényekkel szépen egyezik, azt senki, ki a magyar kereszténység kezdetét ismeri (l. művem I. 2.-ből fentebb idézett részt), nem tagadhatja. Hogy nemcsak a latin egyházi nyelv, hanem más egyházi nyelvek is, tehát a szláv is, milyen hatással lehetnek egy-egy nyelvre, azt nekem АЗВѢТНАК nem kell magyaráznom, elég rámutatnom

az orosz nyelvre, vagy a VUK, illetve OBRADOVIĆ előtti szerb irodalmi nyelvre.

Ha tehát ASBÓTH gondosan összevetette volna művem első részét a második részben mondottakkal, nem állította volna, hogy én a bolgár-szláv hatást honfoglalás előttinek tartom, mert szerintem vannak ugyan honfoglalás előtti bolgár-szláv szavak is, a mint hogy szerintem kétségtelen honfoglaláselőtti orosz-szláv szó is van nyelvünkben (vö. *lengyen* < *lengyel*), de én egyházi szláv (tehát bolgár) nyelvi átvételt a X. század folyamán is lehetségesnek tartok.

2. S ezzel eljutottam egy másik ponthoz is, a melynél lényeges különbség van az én felfogásom és az ASBÓTHÉ közt. Én a bolgár hatást inkább kulturális hatásnak, mintsem népi érintkezésből származottnak tartom. Azért hoztam fel a latin analógiát is. ASBÓTH pedig «a magyarok és bolgárok sűrű érintkezés»-éből (13. l.)*) magyarázza a magyar nyelv bolgár-szláv szavait.

Ezek a bolgár-szlávok szerinte hazánkban laktak, a mint erről következő kijelentései tanuskodnak: «ha a magyarok bolgár lakosságot találtak Magyarországon, a mit én kétségtelennek tartok», 64. l., «a magyar szó bolgár eredete... sem volna lehetlenség, mihelyt a mi hazánkban bolgárok is laktak», 67. l., «a magyarokkal húzamos ideig érintkező bolgárok, az én véleményem szerint Magyarországon a honfoglalás idején talált bolgár lakosság nyelve», 35. l., «a palóczok neve lehet bolgár is, és ha bolgárok laktak Magyarországon, mikor őseink ide beköltöztek», 94. l., «a szó a Magyarországon lakó bolgárok nyelvében kétségtelenül meglehetett», 65. l. «De reménylem, M[elich] nem keresi a magyarok és bolgárok érintkezését Bulgáriában, én pedig meg is mondom, hogy hol keresem, a mai Magyarországon...» 30. l.

E kijelentésekből tehát világosan kiderül, hogy ASBÓTH a honfoglalás idejében hazánkban bolgár-szláv lakosságot tesz fel, s ebből származtatja a magyar nyelv bolgár-szláv jövevény-

*) Ha a lapszám mellett nincs könyvvezím, mindig A.-nak művemről írt bírálatából való az idézet.

szavait. Művemről írt bírálatában közelebbről nem jelöli meg e bolgár-szlávok lakóhelyeit, de nem tévedek, ha azt állítom, hogy e tekintetben is az a nézete, a mi régebben: a Duna-Tisza-közön, Tiszántúl Erdély felé laktak e bolgár-szlávok.

S ha mármost azt kérdezzük, mikor jöttek ide e bolgár-szlávok, hát akkor nagyon különös feleletet fogunk kapni, olyat, a melyen nemcsak mi, de a külföld szlavistái is méltán csodálkozhatnak. ASBÓTH ugyanis a 63. lapon azt írja, hogy azok a bolgár-szlávok, a kiktől a magyarok a *király* szót átvehették, «olyan bolgárok, a kiknek utódai soha a Balkán-félszigetre nem is kerültek». (Hasonlóan az 53., 99. lapokon.) Ezek a bolgár-szlávok a szláv őshazából egyenesen Magyarországra jöttek, soha a Balkánon nem laktak. Ezt a felfogást találjuk ASBÓTH egy másik dolgozatában is (vö. Refleksz szlov vida trət-trət i tšt-tšt v madjarskich zaimstvovanijach iz szlavjanszkiego jazyka 17. l., lásd Nyr. 36 : 160.), anélkül, hogy megmondaná, hogy a szláv őshazából, a mely pl. SZOBOLEVSZKIJ szerint a mai Lengyelországban és nyugati Fehéroroszországban feküdt (Arch. 27 : 241.; l. még JAGIÓ, Die Slawischen Sprachen, Die Kultur I : IX.), mikor jöttek ide, akkor-e, mikor a többi délszlávok mai helyeikre, vagy később, mondjuk a VII., VIII. században; hova lettek, mikor tűntek el, talán a magyarokba olvadtak? — Mindezt nem tudjuk meg ASBÓTHtól, de megtudjuk, «hogy olyan bolgár nyelvről, illetőleg nyelvjárásról vagy nyelvközösségről van itt mindig szó, a melynek «nyelvemlékei» egyáltalában nincsenek» (35. l.), vagy hogy «történeti forrásokban természetesen ezeket a «bolgárokat» hiába fogjuk keresni...» (7. l.).

S ha azt kérdezzük, mi kényszeríti A.-ot e sok rettenetes, a szláv nyelvtudományban oly mély nyomokat hagyni akaró feltevésre, hát nem egykönnyen találjuk meg a feleletet. Először gondolunk arra, hogy talán a szláv nyelvtudomány hirdet valami olyat, a miből A. feltevése következik. De ép az ellenkezőjét találjuk. MIKLOSICH egyenesen kimondja, mikor vizsgálja, mely nyelvből valók a magyar nyelv szláv szavai, hogy: «Man wird weniger die südöstlichen (bulgarischen) Slovenen herbeiziehen, die ... in keinem Falle ein inniges Verhältniss mit den Magyaren eingingen» (Slav. El. 5. l.). — JAGIÓ szerint is csak Erdélyben lakhattak szlávok, a kik eloláhosodtak (vö. Die Kultur der Gegen-

wart I: IX. 6. l.), de Duna-Tisza-Tiszántúli sűrű bolgár-szláv lakosságról ő se tud semmit. Aztán gondolunk ANONYMUSUNKRA; ő sokat tud nekünk beszélni ZALÁN bolgáraitól, de A., mint mindjárt ki fog tűnni, ANONYMUS «meséi»-ben nem hisz. Végre mégis megleljük A. feltevéseinek alapját; ASBÓTH rámutat egy helynévre, no meg a magyar nyelv szláv jövevényszavainak bolgár-szláv részére. Igaz, nagyon szerényen mutat már rá erre a helynévre is, mert ezt írja: «Ha Pest városának a neve bolgár, ha a német *Ofen* annak egyszerű fordítása (Pestnek régente a Duna jobb partján levő telepet nevezték), ha tehát a *Pest* név és a *pest* szó azonosak, e város elnevezése is bolgáros szlávoktól eredhet és az itt talált bolgáros nyelven beszélő szlávoknak emléke lehet», (7. l.).

Ha én ezt a sok *ha-ha* mondatot folytatni akarnám, hát leírhatnám a következőket:

a) hátha a németek nevezték előbb a mai Budát «*Ofen*»-nek, s a szlávok, illetve szláv nyelvű telepések később ezt lefordították; vagy

b) hátha a németek «*Ofen*»-jét a magyarok, a kiknek nyelvében a *pest* (kemence; l. OklSz.) szó hajdan nagyobb elterjedésű lehetett, mint ma, egyszerűen lefordították a maguk nyelvére. Mert hisz hogy mindkét dolgot fel lehet tenni, különösen pedig az elsőt, tagadni azért se lehet, mert németek Dunán túl a X., XI. században, sőt ASBÓTH szerint a honfoglalás előtt is (NyK. 30:77.) laktak. A Vita s. Gerardi 22. §-a pl. Pestről említ egy «*virgo quedam teutonica*»-t (l. ENDLICHER, Monumenta 232.), ugyane legenda 12. §-a Székesfehérvárott ismer egy «*quidam tewtonicus nomine Henricus, qui erat puerorum uicemagister*»-t (l. ENDLICHER 221. l.), XI. századi mosonyi német polgárokról van szó KÉZAIBAN (vö. Editio Floriani 27. §. és SZABÓ K. fordítását); a feltárt sírokban pedig VIII—IX. századi német lakosság nyomaira lehet ismerni (vö. HAMPEL cikkét az «Árpád és az Árpádok» cz. műben 120. l.) stb. Nem volna tehát lehetetlen, hogy előbb volt *Ofen*, a melyet már OLÁH MIKLÓS «Hungaria et Atila» cz. művében «mészégető kemenczé»-nek értelmezett.*) Bármint áll is azonban a dolog, a

*) Vö. OLÁHNÁL 162. l.: «Teutones vero ... nunc a furnis

tény az, hogy *Pest* ugyanazt jelenti, a mit *Ofen*, s hogy a *pest* szó csakis bolgár-szláv eredetű lehet. Nos hát a milyen tény ez, éppoly «historiai az, hogy a Névtelen korában s azt megelőzőleg voltak, s nem kis mennyiségben mohammedán lakosai Pestnek; de ezek voltak, mint okmányok tanusítják, a XIII. században», írja SALAMON Budapest története II. 88. lapján. Mert nemcsak ANONYMUS beszél ám pesti izmaelitákról, hanem ott van a «sara-ceni de Pest» kitétel is, a mely oklevélben olvasható (l. HFK. 462, SALAMON, Budapest története II. 150.). Ép azért bármilyen mesének (9. l.) tartja is ASBÓTH Anonymus izmaelitáit, e hitével egyedül marad, mert a historikusoknál olvashatta volna, hogy «annyit elfogadhatunk, hogy a vezérek korában volt egy nagyobb mérvű bevándorlás a keleti tájak felől országunkba» (SALAMON, Budapest története II. 86.). Hogy pedig ezek a bolgár-izmaeliták nem jöttek hozzánk a Volga mellől, Nagybolgárországból, a mint SALAMON is, meg PAULER is gondolja (A magyar nemzet története Szent Istvánig, 78. l.), arról is meggyőződhetnék ASBÓTH, ha figyelmesen elolvasta volna RÉTHY LÁSZLÓNAK «A magyar pénzverő izmaeliták»-ról írott dolgozatát, vagy HUNFALVY PÁL «Magyarország ethnographiá»-ját. Ha ez utóbbi művet megnézi, ott a 337. lapon ezt találja: «A mit az Anonymus a *Bila*, *Bocsu* meg *Heten* bolgár nagyurakról beszéll, a kik Taksony idejében Bular országbul (de terra Bular) jöttek volna be nagy sokasággal, s Pesten telepedtek le: abban valami emlékezés lappanghat ugyan a volgai bolgároknak is, de az nyilván a déli Dunán túlul való egy újabb bolgár beköltözést illet, a mely Sz. István után történt, midőn a görög császárok a bolgár hatalmat megtörték volt... de hogy Anonymus igazán a később Dunán túlul jött bolgárokat teszi Taksony idejébe, azt világosan bizonyítja telepedések helye *Pest*, a mely szláv szó, s téglá- vagy mészkemenczét jelent, mint a német *Ofen* is. Az ott telepedett bolgárok már szláv nyelvűek valának, azok csak is Dunán túlul, nem pedig a volgai Bolgárországbul jöttek ide.»

---

calcis, quæ olim ex lapidibus illic coquebatur, Offen vocant.» SALAMON F. azt mondja «Budapest története» II. 63. lapján, hogy OLÁH MIKLÓS a *Pest* s nem az *Offen* nevet magyarázta e «mészkemenczé»-ből, azonban ezt OLÁHNÁL nem találom.

A ki mármost tudja, hogy a tatárdúlás előtt, tehát a XIII. században és előbb is történtek hazánkba bolgár-szláv (Arch. XX. 119.) bevándorlások; a ki tudja, hogy a bolgár-szlávok közt a X—XI. század folyamán voltak mohamedán vallásúak is, a kik a szláv emlékek tanúsága szerint «ВЪ БОХМЯТЪХЪ» éltek: az nagyon is érhetőnek fogja találni, ha azt mondom, hogy HUNFALVY helyes nyomon jár, a mikor azt mondja, hogy a pesti izmaeliták (szerecsenek) Bulgáriából ide vándorolt mohamedán bolgár-szlávok voltak, a kik az itt talált *Ofen*-t akár le is fordíthatták.*)

Egyszóval: *Pest* városára hivatkozva állítani, hogy itt hajdan szebb bolgár élet volt;**) elmondani, hogy ez is tanú, hogy itt a szláv őshazából s nem a Balkánról ide került bolgár lakosság volt: olyan mese, a melyet az költhet, a ki a történetet nem veszi figyelembe.

3. *Pest* városa nevéen kívül ASBÓTH szerint «minden hangtani mozzanat a mellett szól, hogy a szók többsége bolgár nyelvjárásból származott» (NyK. 30:229.). Régebben a bizo-

*) E fejtegetés nem érinti azt a felfogásomat, hogy Erdélyben, ha egyáltalában szlávok laktak, csakis keleti bolgár nyelvjárást beszélő bolgár-szlávok lakhattak (l. művemben a megfelelő helyeket, továbbá MNyv. II. 49. stb., 97. stb. és Nyr. 36:162—163.). Kétségtelen az is, hogy hazánkba már a tatárdúlás előtt is történtek bolgár-szláv bevándorlások (vö. pl. a *spolavati*, Archiv IV. 513.). Úgy szintén vallom azt is, hogy a honfoglalás ideje táján hazánk egyes részei a bolgár birodalomhoz tartoztak. A bolgár történetírás pl. Ménmarótot, továbbá Ajtonyt bolgár-török fejedelemnek, főúrnak tartja; de ez urak szlávósága semmivel sincs bizonyítva. A hazai bolgár birtokokra vö. Árpád és az Árpádok 66, 68, 91, 92, 234, 272; lakatlan területre 143. l., s l. még NAGY GÉZA érdekes fejtegetését «Butaul zoapan, Buila zoapan» czímmel Arch. Értesítő, új foly. 28:127. s köv. l. — A Jeruzsálemben tanuló magyar szerecsenekre vö. PAULER GY. A m. nemz. tört. II. 643. l. 69. jegyzet.

**) PAULER szerint (A magy. nemz. tört. Szent Istvánig 176.) ez izmaeliták Nagybolgárországból jöttek, mert «*Pest szláv* neve ép oly keveset bizonyít e mellett, mint nem bizonyítja Csongrád vagy Esztergom szláv neve magyar lakóinak szlávóságát». PAULER feleli, hogy *Pest*nek, *Csongrád*nak azért a szláv nyelvekhez mégis valami köze van, a mit meg kell magyarázni.

nyítékok közt a magyar keresztény terminológia szláv része is szerepelt, de az én művem második részének hatása alatt ez a tanú kiszorult a vallók sorából.

Kissé részletesebben kell megvizsgálnunk, vajjon azok a «hangtani mozzanatok» mind a mellett szólhatnak-e, hogy a szók többsége bolgár nyelvjárásból került. Egyenként fogom e hangtani mozzanatokot venni, mert ASBÓTH mostani bírálatában is utal rájuk, s mert ki akarom mutatni, hogy éppen ASBÓTH miatt kellett a bizonyításnak egy másik, nem hangtani módját választanom. Hiszen azok, a kik ismerik munkásságomat, nem állíthatják, hogy én a «hangtani mozzanatokot» nem a legfontosabbnak tartanám. De van a hangtani kritériumoknak is egy határunk, a melyen túl a hangszabályosságok legszigorúbb figyelembe vételével sem lehet sokszor az igazságot megközelíteni (vö. pl. a *polgár* szó vitáját a MNyv.-ben). A következő sorokban mármmost azt bizonyítom, hogy ASBÓTH több olyan hangmegfelelésre mutatott rá, s írt a bolgár hatás javára, a melyek éppúgy vallhatnak más szláv nyelv mellett is.

a) Az orrhangú magánhangzók.

Az első ezek közt a szláv orrhangú vokálisok kérdése. Ha mi olyan szavainkat, mint *szomszéd*, *rend* stb., a melyek szláv eredetű szavak, szláv nyelvi megfelelőikkel egybevetjük, azt fogjuk látni, hogy a szláv nyelvek legnagyobb részében a magyar *-om-*, *-en-* helyén ma tiszta vokális van (vö. pl. *szomszéd* = cs. *soused*, or. *susědъ*, szerb-horv. *sûsjed*, szlov. *sôsęd* stb. | *rend* = cs. *řad*, szerb-horv. *rěd*, szlov. *ręd* stb., l. még ASBÓTH: A szláv szók a magyar nyelvben 18—30. l.). Az ó-egyh. szláv nyelvemlékekben azonban a magy. *-om-*, illetve *-en-*nek a megfelelője nem tiszta, hanem nazalizált vokális; ott a *szomszéd*, *rend* szavaknak megfelelői *сѣсѣдѣ*-nek, *рѣдѣ*-nek vannak írva, a mit a tudomány ma *sôsědъ*-nek, *rědъ*-nek olvas.*)

*) Hogy a bolg. *ѣ* egykor *û*-nak hangozhatott, arra vö. JAGIĆ-Festschrift 486; a hangzók későbbi sorsára vö. Statzji po slavanovjedjeniju II. 186. Ez az *û* hangzás azonban nemcsak a bolgárból mutatható ki, hanem más szláv nyelvből is.

Ebből a tényből mármost le lehetne vonnunk, hogy azok a szláv jövevényszavaink, a melyekben a szláv π λ helyén *-om-*, *-en-* van, az ó-egyh. szlávból (óbolgárból), illetve valamely bolgár nyelvjárásból vannak átvéve. Ezt következtette régebben ASBÓTH is, s ilyesfélét ír most is bírálata 91. és 37. lapján. A 37. lapon ezt olvassuk: a *dorong* szónak az alakja, a melynek második tagjában egy a szláv nyelvekben rendszeren korán elveszett nasalis utóhang még tükröződik, a mellett szól, hogy legrégebb szláv jövevényszavaink közül való;*) a 91. lapon meg ez van: «Hogy a magyar szó legrégebb szláv jövevényszavaink közül való, azt hangalakja is mutatja, az *otromba* szó csak akkor kerülhetett a mi nyelvünkbe, a mikor az átadó nyelvben a nasalis hangzók még el nem tűntek!»*)

Én is azt mondom, hogy az egészről csak annyi áll, hogy az *-om-*(+konz.), *-en-*(+konz.)-sal hangzó szláv jövevényszavaink csak a mellett vallanak, hogy az átvételkor az átadó nyelvben a nazális vokálisok még el nem tűntek. Hogy ez az átvétel mikor volt, melyik nyelvből való, azt ez átvételek nem vallják. Az orrhangú vokálisok miatt lehetnek ez átvételek akár oroszok (vö. *lengyel*), cseh-tótok, szlovének, szerb-horvátok, mert e nyelvekben részint ma is vannak nyomai a nazális vokálissal hangzó szavaknak (pl. szlovén nyelvjárásokban, l. MIKL. Vergl. slav. gr. I². 32. s köv. 1.), részint pedig kimutathatólag a IX., X., XI. század óta tűntek el. Hogy pedig hazánkban még a XII. század első felében is voltak a zágrábi püspökség területén lakó szlávok nyelvében nazális vokálissal hangzó szavak, azt FELICZIÁN esztergomi érseknek egy 1134. évi, eredetiben fennmaradt ítéletlevele, a melyben a zágrábi püspöknek egy erdeje felől ítélezik, fényesen igazolja (az oklevél eredetije Zágrábban van, hasonmása a M. N. Múzeum levéltárában). Ebben az oklevélben ezt olvassuk: «Pret[er]jea***) alt[er] capellan[us] Cupan no[m]i[n]e p[re]cepto ei[us]dem regis ded[it] eidem ecel[esi]je pop[ul]u[m] de du[m]broa cu[m] t[er]ra et filua fibi appendente» (vö. a szöveget KNAUZ, Mon. Strig. I. 85. 1. Nyr. 32 : 410.). Hogy itt a *dumbroa* a szláv nyelvek-

*) Én emeltem ki.

**) A szögletes zárjelben a feloldott rövidítések vannak.

ben jól ismert *dubrava*, *dobrava* «erdő»-t (l. VONDRÁK, Vergl. Gr. II. 410, 430.: *dōbrava*, *dōbrova*) jelentő szó, kétségtelen; hogy ez a *dumbrova* a mai zágrábmegyei négy *Dubrava* község valamelyike, szintén kétségtelen. Végül az is kétségtelen, hogy ez a szó még a XII. század elején is a kaj-horvátban orrhangú magánhangzóval hangzott (máskép magyarázva Archiv, XXX. 154.). Más hazai és nem hazai példákra ezúttal nem hivatkozom, csak ismétlem, azok a szláv eredetű szavak, a melyekben a magyarban *-om* + konzonáns, *-en* + konzonáns van, nem bizonyítanak a mellett, hogy bolgár átvételek, a mint azt különben már VONDRÁK W. is megírta, mondván: «Auf die slav. Lehnwörter im Magyarischen, Rumänischen u. s. w. kann man sich nicht berufen, wie es MIKLOSICH tat, weil es sich nicht beweisen lässt, dass diese Worte nur aus dem Altkirchenslavischen entlehnt worden wären» *) (l. VONDRÁK W.: Vergl. Gram. I. 114.). ASBÓTH egyik fontos «hangtani mozzanata» tehát nem bizonyít csak az ő felfogása helyessége mellett, mert e hangmegfelelésnek olyan bizonyító ereje, a melyet neki ASBÓTH tulajdonít, szerintem is, meg a szlavisták szerint is, hogy ne mondjam más szlavisták szerint is, nincsen.

b) A félhangzók.

A második «hangtani mozzanat», a mely szláv jövevény-szavaink többségének bolgár eredete mellett szólna, ASBÓTH szerint a szláv félhangzók:**) a kemény Ъ-nek és a lágy Ѣ-nek a magyar megfelelői. ASBÓTH ezt ily határozottan nem mondja ugyan bírálatában, abból azonban, hogy a bírálatban a *varsa* (97. l.) és a *gerlicze* (41. l.) szóról írt fejtegetésében hivatkozik egy orosz nyelven megjelent értekezésére (az értekezés címe: Refleksz

*) Én emeltem ki. Itt jegyzem meg, hogy A. a JAGIÓ-Festschrift 235. s köv. lapjain külön értekezést írt azokról a szláv eredetű szavainkról, melyekben az ó-egyházi szlávban *ō*, *ē* van.

**) Én azokkal a szlavistákkal tartok, a kik a kétféle jer-t «halbvokal»-oknak nevezik, ASBÓTH meg azokkal, a kik az «irrationális hangzók» kifejezést használják.

szlov vida *trъt-trъt* i *tlъt-tlъt* v madjarskych zaimsztvovanijach; különlenyomat a «Szbornik sztatej po szlavjano-věděniju» II. kötetéből; hasonló nézet Asbóthtól Nyr. 29: 564., azonos nézet NyK. 33: 217, 233. stb.), joggal mondhatom, hogy az ott kifejtetteket ma is vallja. Ez orosznyelvű értekezéséről részletesen írtam a Nyr. 36: 156. s köv. lapjain, s azt állítottam, hogy a benne kifejtett nézetek szláv és magyar nyelvtörténeti szempontból egyaránt helytelenek. — Hogy azonban kiki lássa, hogy Asbóth ez orosz nyelven kifejtett nézete már alapjában is téves, a mennyiben egy mai bolgár nyelvjárási sajátsgót egyszerűen áttesz a IX., X. századba, a nélkül hogy erre más alapja volna, mint az ő szellemében magyarázott szláv jövevényszavaink fejlődése és az ugyancsak általa feltételezett hazai Duna-Tisza-közi honfoglaláskori bolgár nyelvjárás, a Nyr.-ben mondottak kiegészítésére írom a következőket.

A félhangzók előfordulását illetőleg két esetet kell megkülönböztetnünk; az egyik eset, mikor a *ъ, ь r* vagy *l* társaságában fordul elő,*), a másik, a mikor ettől független helyzetben található. Az *r* és *l* társaságában előforduló *ъ*- és *ь*-re vonatkozólag ismét két eset lehetséges, t. i. az ősszlávban vagy *r, l* előtt, vagy pedig *r, l* után következett a *ъ, ь*. A szó eleji szláv *r-, l*-ektől eltekintve tehát azt mondhatjuk, hogy az ősszlávban voltak olyan *r-* és *l*-lel hangzó szavak, a melyekben a *ъ, ь* az *r, l* előtt, és olyanok, a melyekben *r, l* után hangzott. Példán megvilágítva e dolgot, vegyük a *bolha* és a *korcsma*

*) Vö. MIKLOSICH FR.: Über den Ursprung der Worte von der Form aslov. *trъt* . . . Denkschriften XXVII. köt. A hangzást illetőleg l. LESKIEN, Altbulg. Gr. 5. l.: ó-egyh. szláv *ъ* = «vielleicht . . . kurzer ö-artiger Laut», *ь* = «wahrscheinlich . . . kurzes geschlossenes e»; *r* és *l* társaságában ősszláv *tlъt(ъ)*, *trъt(ъ)*-ben *ъ, ь* hangzik, ellenben ősszláv *tlъt(ь)*, *trъt(ь)* = *tlъt, trъt*. — VONDRÁK nézetét l. Vergl. Gr. I. 135. és Altk. Gram. 81. OBLAK nézetét l. Archiv XVI. 154. MIKLOSICH felfogását l. Vergl. Gr. I². 4, 5, 19, 79, 109, 141. — A mai bolgár *ъ*-ről vö. JAGIĆ, Die Slawischen Sprachen, Die Kultur der Gegenwart I: IX: 20: «im Zusammenfall verschiedener Vokale in einem einzigen trüben, etwas nach *a* ausklingenden Laute». A nyelvjárási ejtésekről MILETIĆ, COŃEV, OBLAK és BERNEKER EtWb. 5. A hazai kath., tehát latinbetűs bolgár könyvekben *talt(r)*, *tlat(r)* az írott alak.

szláv megfelelőit. Minthogy az ó-cseh *bl̋cha*, tót *bl̋cha* szónak az oroszban *blocha* és távolabbi rokonságban a litvánban *blusa* felel meg, e szóban az ősszlávban a félhangzó az *l* után hangzott, a szó ősszláv és ó-egyh. szláv alakja tehát *bl̋cha*. A szavaknak ezt a típusát rövidség kedvéért *tl̋t*, illetve ha *ь* a félhangzó, vagy pedig *r* a mássalhangzó: *tl̋t*, *tr̋t*, *tr̋t*-típusnak nevezzük. A képlettel azt akarjuk jelezni, hogy egy mássalhangzón (jelöli a *t*) kezdődő szóban az *r* vagy *l+ь*, *ь* után legalább még egy mássalhangzó következik. A *korcsma* szónál pedig ez az eset van: Minthogy a cseh-tótban *kr̋cma* a szó, a lengyelben pedig *karczma*, a szláv alapnyelvben a félhangzó, jelen esetben *ь*, az *r* előtt volt. Az ilyen szavakat *tr̋rt*, *tr̋rt* (*tl̋t*, *tl̋t*) típusú szavaknak nevezzük.

Az *r*- és *l*-től független helyzetben előforduló *ь*-vel, *ь*-vel van dolgunk például az ősszláv és ó-egyh. szláv *тьмьница* (töm-lőcz), *мьчъ* (moh) szavakban. Az ilyen független helyzetben levő ősszláv *ь*, *ь*- az ó-egyh. szlávban is s a legtöbb szláv nyelvben is kiesett, ha kiesése által nem keletkezett zárt szótag; pl. a *čto* (mi), *кѣto* (ki), *пѣsati* (írni) már a X—XI. századi ó-egyh. szláv emlékekben *čto*, *kto*, *psati**) (lásd VONDRÁK W., Vergl. slav. Gram. I. 144.). Az olyan magyar szavakban mármost, mint pl. *rogya* > *ragya* (vö. szerb *rd̋a*), *kenéz* (vö. OklSz.; ó-egyh. szláv *кѣндѣзъ*), *Zobor* (hegy Nyitra v. mellett, régi alakja 1111, 1113-ból *Zubur*; ó-egyh. szláv *ььborъ*) stb. az *o* > *a*, *e*, *o* a magyarban fejlődött ejtés könnyítő hangzók, mert az átvett szláv szavak már az átadó nyelvben is félhangzó nélkül hangzottak. Kétségtelen, hogy e jelenséggel egykorú, ha nem régibb, a szó végén levő *ь*, *ь* eltűnése. Ha azonban az egyik félhangzó kiesése által a másik félhangzó zárt szótagba került, vagy egyébként is zárt szótagban volt, teljes hangzóvá fejlődött. Az ó-egyh. szláv *тьмьница*-ból, *отѣь*-ből már az ó-egyh. szláv nyelvemlékekben is megvan a *temnica*, *oteczь* (*ь* nem hangzik, csak grafikus jel már itt) alak. Sok szavunkban mármost ilyen helyzetben a mai nyelv *o*-t ejt a *ь* helyén, *e*-t, *ē* (≈ *ö*)-t a *ь* helyén; példák az *ь* > *o*-ra: *aszot* (> *aszat* MTsz.) < *os̋t*, *bor-köfés* < *b̋r*, *moh* < *m̋ch* stb., példák az

*) Az egészre vö. Archiv XVI, XVII, XX, OBLAK, MILETIĆ cikkeit.

ь > e, ě (~ ö)-re: eczöt, eczēt, eczet < оцѣ, ěsztĕze (Nyr. 32 : 312) < stĕza, len < љн, ösztön < ostĕн, tömlöcz < тѣмница stb. Ilyen helyzetben ѣ helyén o-t, ь helyén e-t találunk az ó-egyh. szláv nyelvemlékekben is, a délszláv nyelvek közül pedig vannak a bolgárban olyan nyelvjárások is, a hol a ѣ helyén o-t, а ь helyén pedig e-t ejtenek. Ez okok alapján ASBÓTH e felhangzó-megfeleléseket a legerősebb bizonyítékoknak tartja a mellett, hogy bolgár nyelvjárásból ért minket a legerősebb szláv hatás. Az r- és l-től független helyzetben levő ѣ, ь-kről ezúttal nem beszélünk, bár itt is sok a megjegyezni valóm (vö. pl. *pokol*).

A mit mármost ASBÓTH a trĕt(ь), tĕt(ь) és trĕt(ь), tĕt(ь) típusú szavakról mond, az csak folyománya a fentebb mondottnak. Mindenekelőtt arra az álláspontra helyezkedik, hogy a kétféle eredetű szavak trĕ-, tĕt-ben összeesvén már a legrégebbi időben (tehát jelen esetben a IX., X. században), az átadó bolgár nyelvjárásban úgy hangzottak, mint ma a keleti bolgár nyelvjárásokban. A keleti bolgár nyelvjárásokban pedig az az eufónikus szabály van, hogy tekintet nélkül az eredetre az r, l előtt hangzik egy ѣ (tehát a régi ѣ és ь helyett csak egy hang, a melyet ma ѣ-nek írnak), ha az r-et, l-et egy mássalhangzó követi, ellenben az r, l után hallható а ѣ, ha az r-et, l-et két mássalhangzó követi. A keleti bolgárban grĕk (görög), vĕrsa (varsa) stb. mellett krĕma (koresma) stb. hangzás van. Példákon kifejtve ASBÓTH tanítása ez: A magyar *barlang*, *borda*, *kormány*, *gerlice*, *varsa*, *morotva*, *göröncsér* stb. egy keleti bolgár nyelvjárásra emlékeztető bolgár bĕrlog, bĕrdo, kĕrma, vĕrsa, mrĕtva, grĕnĕar stb. szavakból lett, s a magyarban először *bĕrlog-nak, *bĕrda-nak, *kĕrmá(ny)-nak, *gĕrlíce-nek, *vĕrsa-nak, *mrĕtva-nak, *grĕncsár-nak stb. hangzott. A későbbi alakok (*barlang*, *borda* stb.) illeszkedés útján keletkeztek (ě ~ ö hangról szól Nyr. 29 : 564., NyK. 33 : 217.). A tĕt-csoportnál szintén lehetségesnek tartja, hogy a keleti bolgár dĕlg, bĕlgare, ĕĕlnĕk stb. alakokból valók a *dolog*, *bolgár*, *csolnak* stb. szavak, de itt az l hang miatt az ѣ-ban nem ě-t, hanem o-t keres az átvételkor (régebben más volt a nézete e tekintetben).

Ha az ember nemcsak azt nézi, hogy elméletileg mi lehetséges, hanem kutatja, hogy adott esetben mit szólnak az elég bőven folyó nyelvtörténeti adatok, akkor ASBÓTH magyarázatára

azt mondom, hogy szépen van kigondolva, el is lehetne hinni, ha véletlenül semmit se tudnánk a magyar, meg a szláv nyelvtörténetből.

ASBÓTHnak újabb időben az a nagy hibája, hogy a magyar nyelvtörténet vallomását kevésbé veszi figyelembe; *petitio principii*-vel élve egyszerűen sok jelenségre ráfogja, hogy ezeknek vagy azoknak a szavaknak így kellett hangzaniok a magyarban, mert némely bolgár nyelvjárásban ma így meg amúgy hangzanak. Egy pár példa megvilágítja a mondottakat. Itt van a *bolgár* szó. ASBÓTH azt tanítja, hogy ez egy bolgár nyelvi *b^llgare* szónak az átvétele (vö. Refleksz 33, 34.; A. többszöri indul ki, mert egyesben *b^llgarin* a szó; pedig vannak szláv nyelvjárások, a hol az egyesben is *-in* nélkül hangzanak a népvnevek. Archiv XXX. 170.), csak hogy itt az *ɾ* nem *é*-nek, hanem az *l* miatt *o*-nak jelentkezik. A magyar szó tehát nem **b^llgár*-ból lett, mint a hogy pl. az *r*-nél *ë*-ből indult ki (pl. *k^lermány*), hanem már az átvételkor *bolgár* volt. Hát én bátor vagyok azt mondani, hogy a magyar nyelvtörténetből bebizonyítom, hogy a *bolgár* szó a magyarba akár a szerb-horvátból, akár a latinból is jöhetett. A szóra nálunk a legrégebb adat 1366-ból való, s ekkor *bulgar* az írott alakja (OklSz.). A későbbi alakok: *bolgár* és *bologár* (vö. Érdy-kód. 496. Nyelvenléktár V. 240.). Legrégebben tehát a szót *bulgár*-nak *-ul*-lal, s csak később *ol*-lal írták. Hogy a legrégebb alakot *bulgár*-nak kell olvasnunk, arra bizonyíték van elég. Abban az esetben, ha a *bulgár* alakot, úgy mint a cseh *bulhar*-t, a latin *bulgarus*-ból akarjuk származtatni, az *u*-val való olvasás kétségtelen. Kétségtelen azonban akkor is, ha mi a szót délszláv: szerb-horvát úton akarjuk magyarázni. Kétségtelen ugyanis, hogy a szerb-horvátban a mai *b^llgar* egykor **b^llogar*-nak, **b^llgar*-nak hangzott, ez pedig még régebben **b^llgar*-nak. Hogy a **b^llgar* ejtés a XIV. században még megvolt, arra vannak latin betűkkel írt bizonyítékaink (vö. RAD CXXXIV. 142.; MELICH, Miscokönyv a XIV. századból 62. l.; VERANTIUS szótára: *pila-sztuulp*. Bolg. *l* = szerb hatás alatt *ul* Archiv, XVII. 443.). Van azonban a magyar nyelvben ma is egy élő tanú. A szerb-horvát ugyanis *K^lupa* folyóról beszél, a magyarban pedig ezt a folyót *Kulpa*-nak hívják. A lat. *Colapis*, gör. *Κόλαπις*, *Κόλοψ* folyónév (vö. HÖLDER, Altcelt. Sprachschatz) csak akkor válhatott a szerb-

horvátban *Kùpa*-vá, ha előbb **Kùopa*-nak, **Kùlpa*-nak, **Kùpa*-nak nevezték. A m. *bulgar* adatot tehát mindenképen *bulgár*-nak (*u*-val) kell olvasnunk, s elesik ASBÓTH összes okoskodása, a mit azzal hozott ki, hogy magy. *bolgár*-ból indult ki. (A szerb-horv. *tlt* > *tult* > *t^uot*, *tu^ot* > *tut* fejlődésről lásd még JAGIÓ, Arch. IV. 386.).

Egy más példa a *morotva* és a *korcsma* szó. ASBÓTH azt tanítja, hogy e szavak a magyarban egykor **mr̥tva*-nak, **kr̥csma*-nak hangzottak. S ha azt kérdezzük, hogy miért hangzottak így, hát nem azt kapjuk feleletül, hogy azért, mert a XII., XIII. stb. századi magyar adatok e mellett tanúskodnak, hanem azt, hogy azért, mert a bolgár nyelvjárások keleti csoportjában is *mr̥tva*-nak, *kr̥csma*-nak hangzanak.*) Pedig a magyarban elég régi adatok vannak pl. a *morotva* szóra. Így 1113-ban *mortua*, 1211-ben *mortua*, 1255/1262-ben *mortua*, 1256-ban *mortua*, 1266-ban *aaron-mortuaya*; 1274-től aztán előfordul *morotua*, *marotva* (OkISz., NySz.). S hogy teljes bizonyossággal meggyőződjék ASBÓTH állítása helytelenségéről, megnézhetne volna a MTsz.-t is, a hol népnyelvi *mórta* alakot is talált volna. Hogy tehát a magyar szónak ez a története: *mortva*, ebből részint *mórta*, részint *morotva* > *marotva*, az kétségtelen; hogy a magyarban szóközépi *l*, *r*+konzonáns közt ejtéskönnyítő hang kifejlődött, arra példa a fentebb idézett *bolgár* > *bologár*, továbbá *dalmát* > (Schlägli szój. hasonm.) *dalamath*, *polgár* > *pologár* stb. Mindez pedig azt bizonyítja, hogy a magyar *mortva* > *morotva* olyan nyelvből való, a hol a szó *r*-rel (*mr̥tva*) vagy pedig *r* előtt valamilyen hangzóval hangzott. Én az első esetet tartom az egyedül helyes magyarzatnak,**) s hogy ez lehetséges, ott van a régi és mai m. *morvány*, a mely a tót *mr̥váň*-ből (ugyanígy a morva-csehben is megvan a szó, BARTOŠ, Dialek. slov. mor.) ered. Hasonló a dolog a *korcsma* szóval is. A magyar nyelvtörténet, népnyelv semmit se tud egy **kr̥csma* > **krocsma* alakról. A magyar nyelvtörté-

*) A kel. bolgárból МІЛЕТІЌ Ostbulgarische 58. lapján *m̥rtv̥*, *m̥rtva*, *m̥rtvo* melléknevet közöl, u. o. *kr̥csma*. Lásd VONDRÁK Vergl. Gr. I. 408.: *mr̥tv̥*.

**) Vö. hogy ASBÓTH a m. *morvány*-t kénytelen a tót *mr̥váň*-ből magyarázni.

netben és népnyelvben van *korcsma*, *korcsima* (csángó *korcima* MTsz.), *korcsëma* (MTsz., OklSz.), *korcsoma* (vö. Schlägli szój. 2086: *corchomas*, CALEPINUS *kortsoma* 258. lapon) alak, de *krëcsma, *krocsma alakról sehol semmi hír. S a ki bolgár nyelvjárási fantomokat nem kerget, vagy hogy ASBÓTH kedvelt kifejezésével éljek, a kinek «nem borul el az elméje», hát az «józan észszel nem is tagadhatja», hogy a magyar *korcsma* egy szláv *krëma*-ból (vagy nagy fenntartással akár *krëma*-ból) igenis szabályos alakulás (a m. *korcsima* alak régibb *korcsomá*-ból a magyarban keletkezett, vö. VONDRÁK, Vergl. Gr. I. 429.: *krëčma*).

Különös története van a *szerb* szónak is. A azt tanítja, hogy ez is egy bolg. nyelvi *s^{rb}* mása. Pedig tudhatná, hogy egész a legújabb időig *rác*-okról beszélt a magyar ember, s a *szerb* szó nincs még száz esztendő sem irodalmunkban. TOLDY F. 1827-ben még *szerb* us népköltészetéről írt (vö. Összegyűjt. művei VIII. 196.), nem akarván a *rác* szót használni. (A *rác* szó részletesebb fejtegetését l. az *a—á*-nál.)

ASBÓTH oly részletesen tárgyalta a *трът(ь)*, *тлът(ь)* stb. csoportú szavakat, hogy nem veheti rossz néven, ha magyarázatai közül még többről kimutatom, hogy ellenkeznek a magyar nyelvtörténet ellenmondást nem tűrő vallomásával. Folytassuk tehát a *göröncsér* szóval. ASBÓTH azt mondja, hogy a magyar *göröncsér* így keletkezett; először volt *grëncsár, ebből lett *gë-rëncsér* ~ *göröncsér* (vö. Refleksz, 3, 4. l.). Én pedig azt mondom, hogy már az OklSz. 1109. évi *Girinchar* adata is figyelmeztethette volna, hogy az *i*-s alaknak jobban utána nézzen. Illett volna 1906-ban azt is tudnia, hogy az az oklevél, a melyből az OklSz. az 1109. évi adatot idézi, későbbi oklevél, a mint azt GYOMLAY GYULA 1900-ban felolvasott, s 1901-ben megjelent «Szent István veszprémvölgyi donációjának görög szövegéről» cz. becses értekezésében kimutatta. Ez oklevelet különben is figyelmeibe ajánlom ASBÓTHnak. Mármost GYOMLAY bebizonyította, hogy a Múzeum, s nem az Országos Levéltár példánya az eredeti. GYOMLAY és FEJÉRPATAKY (vö. FEJÉRPATAKY L.: Kálmán király oklevelei Bpest, 1892, 34. lapon) értekezéseiből azt is megtudhatta volna, hogy a szó latin betűkkel a múzeumi, tehát eredeti példányban *grincear*-nak, s ugyanott a görög szövegben

γριντζαρι-nak van írva. A szónak emlékeinkben való írott alakjai tehát ezek: legrégebbi γριντζαρι, később *grincear*, majd *girinchar* [l. 1113. évi oklevél *grincha*, átírat *grinchar*, ФЕЈЕРПАТАКЪ, Kálmán kir. okl. 61. l.; ezután a *geröncsér*, *gëröncsér*-re lásd OklSz., CsÁNKI III. 231., II. 750.]. Hogy ebben a γριντζαρι-ban, *grincear*-ban (ó-egyh. szláv *грѣньцарь*) az *r* után a magyarban *i*-t kell olvasnunk, az ki fog derülni az alább mondandókból. Itt csak annyit, hogy erre az esetre SZINNYEI azon tanítását, hogy emlékeink a magy. *ë*-t is írták *i*-vel, azért nem lehet alkalmazni, mert itt kétféle betűtípussal van leírva a szó, s mind a görögben, mind pedig a latinban *i* betű áll. ΑΣΒΟΤΗ tehát helytelenül jár el, mikor *grëncsár alakból indul ki a magyarra nézve, mert a magyarban a legrégebbi alak γριντζαρι (ezt szerintem *grincsar*-nak kell olvasni; az *i*-ről lásd alább).

Egy másik példa a *kërész*t szó. Az OklSz. 1275-ből közöl reá adatokat *hereszt*, tehát *e*-vel írott alakkal. *Kereszt* úr és *hereszt* út szóban azonban régiesebb alakban is idézi; íme a régiesebb alakok részint az OklSz.-ból, részint másunnan: 1237-ben *Christur* (Kovács, Index), ugyanez a hely KNAUZ Mon. eccl. Strig. I. 323. lapján 1237-ből: *Cristur* (= ma Garam-Szent-Kereszt?) | 1238-ban: *christur* (JERNEY, M. Nyelvkincsek) | 1256-ban: *crystur* (OklSz., Kovács, Index) | 1268/1422-ben: *Kristur* th (OklSz.) | 1363-ban: *cristur* (Sopron m. Czinár) | 1248-ban: *kyristur* (OklSz.) | 1499-ben: *quiristur* (OklSz.) || a Codex Patrius 1082-ből idéz egy *cristseg* adatot (IV. köt. 1, lásd NySzót.; Czinár Fejérből e helyet hibásan *crysttyeg*-nek írja). Ha ez írott alakokat összevetjük a *kyrezt* (Ehrenf. kód. 76. l.), *keruzt* vth (OklSz., *kerösz*t NySz.), *kuruzt* hur (— wt OklSz., *körösz*t NySz.), *crest* (vö. Ehrenf. kód. 76.: «zent *Crestenek* yegyenel») adatokkal, azt látjuk, hogy az *e*-vel, *u*-val, *ö*-vel írt alakok mind átlag újabbak, mint az *i*-vel írt alakok. Ebből pedig az következik, hogy a *kërész*t szónak magyar nyelvbeli jelölés- és fejlődésbeli története ez: *kriszt*, ebből *kiriszt*. E két alakból lett a *krész*t ~ **krösz*t, illetve *kërész*t ~ *körösz*t. A ki tehát **krész*t alakból indul ki, mint a hogy azt ΑΣΒΟΤΗ is teszi, magyar szempontból hibát követ el. — Meg vagyok győződve, hogy a magyar nyelvben a görög, *gërözna*, *kërésztyén* és a *bürü* szó is egykor *grik-nek (vö. NyK. 33 : 236.), *krizna-nak (vö. WICHMANN, M. Nyelv IV. 160—

161.), *krisztyan-nak, *briv-nek*) volt írva s így is ejtették. A *keresztyén*-re meg mintha adatunk is volna; JERNEY «Magy. Nyelvkincesek» című művében közöl egy 1278-ból való «Villa Cruciferorum *Cryztyan* vocata» adatot (vö. OklSz. 1264-ből való *kyreztyen*; a szó eredetére l. «Szláv jövevényszavaink» című művemet).

Az eddigiekből láthattuk, hogy a *morotva*, *korcsma* a magyarban másképp fejlődtek, mint a *göröncsér*, *köröszt*, *köröszttyén* szavak, a melyekkel minden bizonynyal teljesen azonos fejlődéstiek a *gërészna*, *bürü*, *görög* szavak. Az az egységes alap, a melyből ASBÓTH a fentebbi szavakat magyarázza, helytelen alap. A *morotva*-t, *korcsma*-t nem szabad egy bolg. *mr^htva*-ból, *kr^hčma*-ból magyarázni, a mely először a magyarban **mr^htva*-vá, **kr^hčma*-vá lett volna. Minthogy ASBÓTH a *göröncsér*, *köröszt* szavakat is bolg. *gr^hnčar*-, *kr^hst*-ból magy. **gr^hncsár*, **kr^heszt* alakon keresztül magyarázza, kérdés, hogy a régi magy. *grincear*, *krist* alakokat szabad-e zárt közép *ë*-vel olvasnunk, vagy pedig úgy kell olvasnunk őket, a hogy írva vannak, tehát *i*-vel.

Az első nagy akadály, a mi az *i* betűnek *ë* hangértéke ellen szól, hogy a lat. *grincear* görög betűkkel korábban van feljegyezve *γριντζαρτ*-nak, s a hol a szó előfordul, ott a latin szöveg csak magyarázza az eredeti görögöt. A kétféle betűvel feljegyzett szó az *i* hangzás mellett szól. (Hasonló szó a m. *Körös* folyó neve, mely görögben *Κρίσος*, latinbetűs írásban *Cris* stb. l. MHK., MNy. II. és itt alább).

A második ok, hogy itt az *i* *i*-nek olvasandó, hogy a szláv *ь* félhangzót nemcsak a *krist* (kereszt) szóban írják emlékeink *i*-vel. Ott van a HB. *timnucebelevi* adata (vö. 1341-ben *Thimlech* h egy OklSz.), a mely szláv *тъmnica* szóból ered. De legfontosabb bizonyítéknak tartom, hogy az *-ьно* képző tulajdonnévi származékokban *-in*-nak, *-yn*-nak van írva; ide való példák: *Balaton*: 1055-ben: *bolatin*, *balatin*; későbbi oklevelekben sokszor *Balatyn*, *Balatym* (Kovács, Index). Hogy e név a szláv *blatъn* melléknév-

*) E szóról én is, ASBÓTH is részletesen írtunk Nyr. 29: 503, 560; a szláv *břivŭ* vagy *brŭvi*: ponticulus-t A. különválasztja a *brŭvi*: supercilium szótól. Most ezt tartom én is helyesnek, l. BERNEKER, EtWb. 92.

ből való, kétségtelen (további történetére vö. M. Nyelv I. 185.; csekély eltéréssel ugyanígy magyarázva MNyv. II. 56., MIKL. EtWb. 18., Slav. El., BERNEKER Slav. EtWb.) | *dúsnok* (l. «Szláv jövevényszavaink» cz. művet). Hogy e név a szláv *dušnik* mása, kétségtelen; fontos mármost, hogy magyarországi latinosított alakja *dusinicus* (vö. KARÁCSONYI-BOROVSKY: Vár. reg.; index; ugyanitt «de villa *Dusunic*») | *Palaznok* falu Zalavármegyében; okleveleinkben *Ploznic*, *Poloznic* alakban fordul elő (l. CSÁNKI III. 92.; «Szláv jövevényszavaink» cz. művet), de e mellett 1109-ben *Polosinic* is az alakja. Hogy szláv *-ьникъ* képzővel alkotott tulajdonnév, kétségtelen (eredetére vö. művet és esetleg cs. *plaz* «ein schlüpfriger weg» szót RANK) | *Zimony* és *Zemplén*. Hogy e két helynevet egykor a magyarok egy névvel, a *zemlin*-nel nevezték, arra vö. Magyar Nyelv I. 69. (a *Zimony* név újabb szerb-horvát eredetű név, l. ASBÓTH, Szláv szók 35., Arch. 22 : 599. és «Szláv jövevényszavaink» cz. művet). Anonymus még «ad castrum *Zemlin*»-t ír (= Zemplén), s *Zimony* városa régi nevét a német beszéd ma is megőrizte *Semlin* alakban. Hogy a *zemlin* a szláv *zemlja* (föld) *zemlja* melléknevéből való, abban kételkedni nem lehet. — Mindebből pedig az következik, hogy a magyarok a *ь* hangot a *timnucebelevl*-ben, *bolatin*-, *balatin*-ban, *dusinicus*-ban, *Polosinic*-ban, *Zemlin*-ben, s hozzá tehetem, hogy *kriszt*-ben (kérészt), a feltehető **grik*-ben (görög) olyan hangot hallottak, a mely rájuk akusztikailag az *i* benyomását tette. ezért írták *i*-nek. — Nem a magam, hanem ASBÓTH kedvéért idézem, hogy a bolgár nyelvjárások közt vannak olyanok, a melyek az ó-egyh. szláv *-ьm*, *-ьn* helyén *-im*-et, *-in*-t mondanak; így pl. *dimьnik* ~ *dimnik* helyett *diminik*-et (vö. *Polosinic*, *dusinicus*), bolg. *мѣсно*, *маѣсно*, ó-egyh. szláv *мѣсно* helyett *мѣино*, *маѣино* (vö. *Zemlin*, *Bolatin*, *Balatin*), bolg. *тъмницъ*, ó-egyh. szláv *тъмница* helyett *timnicъ*-t (vö. *timnucebelevl*) ejtenek (l. Archiv XX : 593). Teszem pedig azért, hogy ASBÓTH mármost Dunán túl: a Balaton mentén meg Palazonokon is kereshessen bolgár-szlávokat. Magam meglegszem azzal, hogy idézem a szlovén Freisingeni nyelvemlékeket, a hol *u timnizah* (= *v timnicah* : in carceribus, vö. VONDRÁK kiadását) olvasható, a hol tehát *-ьm* szintén *-im*, azaz úgy, mint a magyar *timnucebelevl* adatban. Minthogy nekem most nem célom a fél-

hangzók történetét a szlovénben (vö. pl. a Freisingeni nyelvemlékekre VONDRÁK kiadását és az ő Vergl. slav. gram.-ját I. 154.; továbbá Arch. XVI. 160. s köv. l.) vagy a *dusinicus* szó miatt, a mely nálunk cseh eredetű, a csehben*) kutatni, — hiszen meg fogom én ezt tenni az «Archiv für slavische Philologie» cz. folyóiratban, ezúttal csak azt mondom, hogy én nemcsak a *kriszt*, *timuncebelevl*, *Bolatin*, *Balatin*, *dusinicus*, *Polosinic*, *Zemlin* szavakat olvasom *i*-vel, hanem a *grincear* ~ *görcncsér*-t is. Ez utóbbi szóra, a mely ősszláv *tr̥rt*-típusú szó, s a mely az ó-egyh. szláv nyelvemlékekben a *tr̥rt*-típusúakkal egyetemben *tr̥t(ь)*-nak írva fordul elő (ó-egyh. szláv. emlékekben *скѣдѣкъннѣкъ* a régiebb, *грѣньцарь* az újabb kifejezés, l. JAGIĆ, Kirchensl. II. 90.), összevetem a Freisingeni nyelvemlékek *zridze* (= *srđce*: *cor*) adatát.

Az eddigiekben azt akartam bebizonyítani, hogy a *kriszt* (kérészt), *grincear* (görcncsér), *timnucebelevl* (tömlöc), *Bolatin*, *Balatin* (Balaton), *Polosinic* (Palaznok), *dusinicus* (dusnok), *Zemlin* (Zemlén) adatokban az *i* i-féle hang, ASBÓTH-nak is tehát *grincsar*-ból, *kriszt*-ből kellett volna kiindulnia. Mindezzel szemben ASBÓTH két dologra hivatkozhatnék. Az egyik MUNKÁCSI nézete, a mely úgy hangzik, hogy az összehasonlító finnugor nyelvészet azt vallja, hogy «a tőszótagbeli magyar *ë*-vel váltakozó *i*-nek nem lehet föltétlenül a történeti elsőbbséget tulajdonítanunk» (NyK. 25 : 263.); a másik, a mire hivatkozik is, SZINNYEI azon tanítása, hogy az Árpád-korban *i*-vel (és *y*-vel) nálunk is jelölték a zárt magyar *ë* hangot (Nyr. 32 : 483.). E tanítással szemben is vallom azonban azt, hogy számtalan esetben eredeti, etimológikus *i*-ből *ë* ~ *ö* lett a magyarban. S ez a nézetem teljes összhangban van SZINNYEI tanításával, a ki bizonyítása végén azt mondja: «Ezek szerint az *i* > *ë* hangfejlődés általános voltát**») sem találjuk igazoltnak» (NyK. 27 : 244.). Hogy azonban elég szép számmal kimutatható szóban *i*-ből lett *ë* ~ *ö* változásról lehet csak beszélni, arra felhozom a

*) GEBAUER, Hist. ml. jezy. česk. I., VONDRÁK, Vergl. slav. gr. I. 156., JAGIĆ: Kirchenslavisch-böhmische Glossen, itt l. a 35. lapot.

***) Én emeltem ki.

következő adatokat: a) Körös folyó neve Anonymusnál *cris* (22. §, 50. §), *crisius* (11. §, 28.), *grisius* (32. §), a Vita S. Gerardi-ban «a fluvio keres» (10. §.), a Schlägli szójegyzékben *Keres*, SZIKSZAI FABR. Nomencl. *Körös*, mai magy. *Kérés* (vö. SZABÓ K. Kisebb tört. művei, Anonym.), *Körös*. Az erd. szászban *Kreisch* (eredetibb *Krisch), az oláhban *Criş* a folyó neve. Mint-hogy a folyó nevét görög betűvel *Κρίσος*-nak (Const. Porphy. HFK. 127.), latin betűvel a honfoglalás előtt *Grisia*-nak (JORDANESNÉL) írták, kétségtelen, hogy itt a magyarban is eredeti *Kris*-ből kell kiindulnunk, a melyből *Kiris* > *Krés*, *Kérés* ~ *Krös*, *Körös* lett (lásd MNyv. II. 55.) | *Témés* folyó. Egy 1177. évi oklevélben: Pancracius comes *temissiensis*, ANONYMUSNÁL *temus* (11. §), *temes* (44. § négyszer), Schlägli szój.-ben *temes*, MOLNÁR ALB. Dict. ung. lat.³ 354.: *Tömös* (i-vel német nyelvi alakokat l. MNyv. II. 176.). A folyót oláhul *Timiş*-nek hívják (vö. szerb oklevelekben *Тимишварь* DANIČIĆ Rječ. iz star. srp.). A folyó nevét már a honfoglalás előtt és idejében görög betűkkel i-vel írták, tehát *Τίβισος*-nek, *Τιμήσος*-nek (vö. M. Nyelv II. 99., KRETSCHMER, Einleitung in die Gesch. der Gr. Spr. 237.), ugyanígy JORDANES latin betűvel *Tibisia*-nak (u. o.). Hasonló esetek még *Szében* ~ *Szöbön* (ma Nagy-Szeben), *Szepës* (vö. tót *Spiš*), *Dömöczk* stb.

β) Latin-olasz eredetű szavak: *remëte* (remõthe NySz.) < lat. *eremita*, olasz *remito*, *romita*, *romito*, *rimita* (l. «Szláv jövevényszavaink» cz. művemet) | *Bëreczk* ~ *Böröczk* < lat. *Briccius* (vö. «Szláv jövevényszavak» cz. művemet, itt a szláv *Brcko*-ból magyarázom a nevet) | *Kërsztély*, 1449-ben *Kristhel* OklSz. < lat. *Christianus* | *Velënce* ~ *Velönce* < *Venönce* < *Venöccze* < *Venöcze* stb. < lat.-ol. *Venizia (Magy. Nyelv II. 212.) | *Egyöd* ~ *Egyöd*, 1184-ben *Egid*, 1211-ben *Eguid* OklSz. < lat. *Aegidius* | *Benedëk* ~ *Benedök* > lat. *Benedicus* stb.

γ) Szláv eredetű szavak: *Dëmëtër* ~ *Dömötör* < szláv *Дѣмитръ* | *ë s pöröst* ~ *ëspërëst* < szláv *-prišt* | *szerecsën* ~ *szerecsön*, 1138/1329 *Scerecin* lásd OklSz. < szláv *sračinъ* | *tömlöcz*, *timnucebelevl* < szláv *тъмница* stb.

Több példát is idézhetnék az *i* > *ë* ~ *ö* változásra,* de nincs

* Az ó-egyh. szláv *y*: délszláv *i* példák is ide valók, pl. *ösztoke*. Vö. még Gombocz, Tör. jöv. 95. l. 14. §, 15. §.

más czélom, mint kimutatni, hogy a *kriszt*, *grincear* szavak *i*-je ugyanolyan változáson ment keresztül, mint a *Kris*~*Körös* stb. szóban levő *i*. Én tehát *i*>*ë*~*ö* változás általános voltát szintén tagadom, de egyes esetekben a változást elismerem (Nyr. 37 : 290, 294, 417., Ung. Spr. 205.). Van a magyarban *ë*>*i* változás is, de ez határozottan újabb jelenség. Ide való példák, hogy csak egynéhányat említek: 1. *á*-előtti szótagban: *kérály*>*király*, *Estván*>*István*, *ěstáp*>*istáp*, *ěstráng*>*istráng* (l. HORGER, Nyr. 36 : 410.) stb., 2. *á*-tól független helyzetben: *měnd*>*mind*, *Emre*>*Imre*, *gěrlice*>*girlice* [Jord. k. IV. Móz. VI. 10.: *keth ghyrlyceet*], *kegyelmed*>*kigyelmed* 1670 óta OklSz., *Běrtalan*>*Birtalan* (Műnch. k. Máté X. 3., Márk III. 18., Luk. VI. 14.) stb.

Csak néhány példán mutattam ki, hogy magyar hangtörténeti szempontból helytelen ASBÓTH felfogása a *trьt(ь)*, *tlьt(ь)*-csoportú szavakat illetőleg, a mi azért van, mert ASBÓTH az általa tárgyalt szavakat nem vizsgálta magyar jelöléstörténeti alapon.

Hogy fejtegetései szláv nyelvtörténeti alapról tekintve is helytelenek, arra azzal mutatok rá, hogy hivatkozom VONDRÁK, Vergl. slav. Gram. I. 331. lapjára, a hol ez található: «Wie im Altkirchenslavischen, so hat es einst im Bulgarischen überhaupt ein *r*, *l* gegeben, woraus sich in vielen Dialekten neuerdings ein Halbvokal und dann auch volle Vokale vor oder hinter dem *r*, *l* entwickelt haben. Ganz analog verhält es sich mit jenen Fällen, in denen der Halbvokal schon ursprünglich nachfolgte. Das *r*, *l* kommt aber selbst auch noch dial. vor.» — MILETIČ nézete (lásd Arch. XX. 595—97.), a melyre ASBÓTH épített, a szlavisták túlnyomó többségének nézete szerint (l. még OBLAK, Arch. XVI. 190, 198.) újabb jelenség.)*

*) CONEV B., szófiai egyetemi tanár e kérdésben ezt írta nekem: «Die *trьt*-, *tlьt*- Aussprache kommt schon im XII. Jh. vor, aber nur in Denkmälern, welche dem Macedonischen nahe stehen. Daher könnte man demselben Dialekt (nämlich das süd-macedonische) die Aussprache *trьt*-, *tlьt*- auch für frühere Zeit vindicieren. Das wäre ja eine weitere Berührung des Macedonischen mit dem Russischen, d. h. neben *ь* = *o*, *ь* = *e*, auch *trьt*, *tlьt*».

c) Szláv *o*: magy. *a*.

Egy következő «hangtani mozzanat», a mely ASBÓTH szerint a bolgár eredetű szavakat jellemzi, az *o* > *a* megfelelés. Ha ugyanis egy szláv szóban *o* van, s a magyarban *a*, akkor ez ASBÓTH szerint csakis bolgár átvétel. Hogy ASBÓTHnak ez a nézete, arról bírálata következő helyéből kiki meggyőződhetik: A *moly* eredetéről van szó, a mely egy szláv nyelvi *mol* (az ó-egyh. szlávban *molъ volna*) átvevése. A szóról ASBÓTH nem dönti el, vajjon bolgár-szláv eredetű-e, hanem ezt írja: «Hogy valóban bolgár-e, az már egészen más kérdés, a melyre én még a legszerényebb véleményt sem merem kockáztatni, sőt őszintén megvallom, hogy feltűnik nekem a magyar szóban a várt *a* helyett (vö. *bobъ* > *bab*, *golъ* > *galy*, *podmolъ* : *padmaly* stb., stb.) benne hangzó *o*,*) a mely, ha talán magyar hangtani viszonyokból ki nem magyarázható, arra vallana, hogy a *moly* szó nem tartozott a szláv jövevényszavak legrégibb, bolgár eredetű rétegéhez» (82. l.).

Ez idézetből tehát világosan kitetszik, hogy A.-nak az a nézete, hogy a mely szláv eredetű szóban szláv *o* helyén a magyarban *a* van, az «a szláv jövevényszavak legrégibb, bolgár eredetű rétegéhez tartozik» (82. l.)**)

Nincs könnyebb dolog, mint bebizonyítani, hogy ez a «bolgár» eredetre valló «hangtani mozzanat» lehet az átvett szó korának megállapításánál döntő fontosságú, de semmiesetre se bizonyíték a mellett, hogy milyen nyelvből, illetve milyen szláv nyelvből való az átvétel.

Szavaim igazságát annál könnyebb bebizonyítani, mert itt magára ASBÓTHRA is hivatkozhatom. Volt ugyanis idő, mikor A. a magyar *bajnok* szót, a mely egy szláv nyelvi *bojnik*-nak, tehát *o*-val hangzó alaknak az átvétele, horv.-szerb jövevénynek tartotta. «A szláv szók a magyar nyelvben» cz. műve 30. lapján ugyanis ezt írja: «és bizony az sem véletlenség, hogy MIKLOSICH a magyar *bajnok*-kal szembe csak az egy szerb *bojnik*-ot

*) Sok ilyen *o*-val hangzó szó van: pl. *posztó*, *nyoszolya*, *kosár* stb.

***) Én emeltem ki.

állítja, mert ámbár a *boj* szó, a melyből a mi *baj* («*bajt* vívni») szónk lett, megvan valamennyi szláv nyelvben, a *bojnik* csakis a horvát-szerbben található». Újabban írt dolgozataiban is nem egy helyen találunk olyan *o*-val hangzó szláv szavakat, a melyek a mi nyelvünkben *a*-val vannak, s A. e szavakat nem a bolgárból, hanem a szerb-horvátból magyarázza. A magy. *szavaton*-beli *szavat* (régibb alakv. *szavaty*, *zavagy*, *zuvat*), a mely egy szláv nyelvi *svodъ* átvétele, A. szerint szerb-horvát eredetű (vö. Nyr. XXIX. 65—72.). S ugyane fejtegetésében, melyet egy általam írt cikkre válaszképpen közölt, azt is bizonyítja, hogy egy szerb-horvát *o*-nak a magyarban *a* is megfelelhet, mert ott van a régi magyar *habarnicza* [alakv. 1524-ből *habatnyicza* (olv. *habatnica*), így van közölve SZAMOTÁNÁL Természettud. Közl. XXVI. 492.;*) «*habarnyicza*» NySz.; *habernitza* Nomencl. 1629-ből Nagyszében], a mely már VERANCICS 1595. évi szótárában így van közölve: «Polypus — Folpo — Ein polp — [Dalmatice] — *Hobotnicza***» — [Vngarice] — *Habarnicza*», s a melyet már VERANCICS is (119. lapon) horvát eredetűnek mond, ASBÓTH horvát eredetűnek tart a magyarban (Nyr. XXIV. 68., Izvjestija VII. 4., 301, 306. l.).

Lehet, hogy A. búcsúzatlanul hagyta el most is egy régebben helyesnek vallott nézetét, — hiszen ez nála oly közönséges; lehet, hogy mostani nézete szerint a m. *bajnok habarnyicza*, *szavatos* szavaknak megfelelő szláv *bojnik*, *hobotnica*, *svod* «meglehetett», sőt hite szerint «meg is volt» a hazai, IX—X. századi Duna-Tisza-közi s tiszántúli bolgár nyelvben, mert hiszen e szavakban is a szláv *o* helyén a magyarban *a*-t találunk.

Hogy A. ezt a bolgár *o* > magy. *a* megfelelést megtámadhatatlanul bebizonyíthassa, a következő adatokra figyelmeztetem.

Kiki tudja, hogy a *pathó* szó szláv eredetű s egy *podkov* átvétele. Úgy látszik, a legrégebb előfordulása 1342-ből (személynévben *Pothkow* alakban OklSz., köznévi előfordulás későbből) való, s a *Pothkow* alakváltozat mellett előfordul egy *padko* alak is (Murmellius 155. l.). Hogy a szóban szláv *o* helyén ma a

*) ZOLNAI OklSz.-ában hibásan «*habarnyicza*»-nak közölve.

***) *hòbotnica*, Iv. Br. *hòbòtnica*, Cherso-szig. *kòbòtnica* Arch. 30 : 166.

magyarban *a* van, az se kérdéses. Ha ez az *o > a* megfelelés e szóban bolgár átvételt igazoló hangtani mozzanat, hát akkor A.-nak egy kétségtelen bizonyítéka van arra, hogy hazánkban a XI—XIII. században is nemcsak a síkfeldön, de a hegyek közt is sűrű bolgár-szláv lakosság élt, mert hiszen a *patkó* művelődés-történeti okokból nem lehet IX—X. századi átvétel. A honfoglalás idejében ugyanis nem patkolták a magyarok a lovakat; ezt az A. IX—X. századi hazai bolgáraitra lesújtó igazságot HAMPEL JÓZSEF így írja le: «A honfoglalók sírjaiban . . . lópatkót nem találtak. A lovak patkolása sem volt a honfoglalóknál szokásos. A nagy síkságok földjén és fővenyében a pata ilymódú épségben tartását nem találták szükségesnek. Csak Európában tanulták meg ők is a pata védelmét a hegyi lakóktól» (vö. Árpád és az Árpádok 114. l.).

Nem szabad megfélekednie A.-nak a keresztény kifejezésekről, valamint a magyar helynevekről sem. Nagyon tanulságos lesz, hogy ha meghalljuk, hogy az *apát*: szláv *opat*, *apáca*: szláv *opatica*, *malaszt*: szláv *milost*, m. *zsinat*, *kar* (chorus) bolgár eredetűek, mert *o* helyén *a*-val hangzanak a magyarban. Komoly arcunk kissé fel fog vidulni, ha megtudjuk, hogy a zalamegyei *Tapolca* is, továbbá *Garam* folyó is, meg a szepesmegyei *Batizfalu* is — hogy más példákat ne említsek — bolgár szavak és telepek, mert hisz egykor ezeket is *Topulcha*-nak (CSÁNKI III. 25.), *Gron*-nak (ma t. *Hron*) *Bothyfolua* (CSÁNKI I. 255.; német neve *Botsdorf*)-nak hívták. Nem lehetetlen azonban, hogy Morvaország is tele volt bolgárokkal, mert hisz *Olmütz* városát, melynek cseh neve *Olomouc*, *Olomúc*, magyarul *Alamóc*-nak is hívták (l. Pallas Lex.), már pedig A. szerint csakis bolgár-szláv *o >* magy. *a* megfelelés alapján aztán akkora bolgár lakosságot kapunk hazánk s a hozzákapcsolt részek területén, hogy egész nyugodtan elmélkedhetünk a bolgár *o* fonetikai értékéről, képzése módjáról. Nagy szerencsénk lesz ezen a téren is, mert hiszen a bolgár nyelvjárásokról aránylag kitűnő irodalom áll rendelkezésünkre, a keleti bolgár nyelvjárásokról meg, a melyek A. magyarázataiban olyan nevezetes szerepet játszanak (l. a félhangzókról írt dolgozat), MILETIČ Lj. «Das Ostbulgarische» cz. monografiájában és CONEV B. erre írt bírálatában (vö. Диалектни студии, Sofia

1904) olyan jeles műveket bírunk, hogy jobbat nem is kívánhatunk. A keleti bolg. *o*-ról mármost MILETIČ ezt írja: «*o* wird mit grösserer Rundung der Lippen articuliert, so dass es manchmal sehr nahe an *u* klingt. Infolge dessen werden im Ostbulgarischen sehr oft *o* und *u* ähnlich ausgesprochen. *ō* bedeutet ein noch mehr gerundetes *o*, welches man sehr schwer von *u* unterscheiden kann» (Das Ostbulgarische 35, 36. l., s lásd még 81, 155., a pomák *a < o* 226. l.). A ki valaha olvasott latin betűkkel írt katolikus bolgár szöveget (pl. UZUN J.: Kathekizmus-át, BRATAN J. Ujtestamentom fordítását, melynek czíme: «Ud novija Testament Matijvotu evangjéli, ubarnatu na paulicáncsí jazić»; ugyanígy lefordítva Márk, Lukács, János evang. és az Apost. cselekedetei), az tudja, hogy az óbolg. és ó-egyh. szláv *o* helyén (magy. megfelelésekben = *a*) e latinbetűs szövegekben túlnyomó többségben *u* van írva és nyomtatva. Hogy az ilyen *o*-kból A. hogy magyarázza ki a m. *a*-kat, azt nagyon kíváncsian várom; lehet, hogy a mohamedán vallású bolgár pomákok nyelvéhez fog folyamodni (l. Das Ostbulg. 226. l.), lehet, másképp magyarázza. Addig is azonban, míg A. mindezeket megírja, azt állítom, hogy a szláv *o > magy. a* megfelelés nem olyan «hangtani mozzanat», a mely egy-egy szláv jövevényszónak csakis bolgár eredete mellett tanúszkodnék. Lehet azok közt az *o > a* alapján más szláv nyelvből való átvétel is, a mint hogy nem-szláv nyelvekből került jövevényszavaink közt is vannak *o > a* megfelelések (vö. Lajos > ófrcz. *Lois* MNyv. I. 185., II. 56.), *alapuntréta, apastal, bak, Damankos* stb.

d) Szláv *a > magy. á*.

A. egy igen nagy apparátussal írt értekezésében azt bizonyította, hogy a m. *angyal* szó nem szláv, se nem olasz, hanem ráto-román eredetű szó (vö. Izvjestija VII. 4., 246. s köv. lapok, Szent-Pétervár, Akadémia). Ez értekezésében A. megvizsgálta a szláv jövevényszavak közül azokat, a melyeknek a szlávban *a* hangjuk van; minthogy erről a tárgyról másutt is írt (vö. Archiv XXII. 465. s köv. l., NyK. XXX. 224., Nyr. XXXI. 71., XXXII. 264. s köv. l.) s művem bírálatában is említést tesz ez *a > á* megfelelésről (l. a bírálat 65, 66, 89. l.), hát röviden elmondom idevágó nézetét, hogy annál könnyebben szólhassak hozzá.

Mindenekelőtt a szóvégi nyílt szótagban levő szláv *a* (*korcsma*, *bolha*, *kása* stb.) figyelmen kívül hagyandó; itt ugyanis ragok előtt úgyis megnyúlik az *a*, s leszen *á*-vá, akárcsak eredeti magyar szavakban (pl. *fa*). Más helyzetben levő szláv *a*-nak a magyarban *á* a megfelelője, ha bolgár eredetű a szó (pl. *rák*, *mák*, *drága* stb.), ellenben rövid *a* a megfelelője, ha szerb-horv. eredetű a szó (pl. *gatyá*, *parittyá*, *paprika*). Bolgár *a*-nak is megfelelő lehet a magyarban rövid *a*, de ilyenkor mindig egy hosszú magyar *á*-ból kell a rövidült magyar alakot magyarázni. Az olyan szavak, mint *haraszt*, *szalád*, *kalangya*, *kaláda* ~ *kaloda*, *szalanna* ~ *szalonna* eredetileg A. szerint *haraszt-nak, *szalád-nak, *kaládnya ~ *kalangya-nak, *kaláda-nak, *szalánna-nak hangzottak; az első szótagra eső hangsúly folytán azonban megrovidültek a hangsúly után eső szótagban levő *á*-k, sőt el is tűntek (vö. *szarka*, *szalma* A. szerint *szarúka > *szaraka > *szarka*, *szaláma > *szalama > *szalma*; *pajta* < *pojata < *pojúta). Innen van aztán, hogy rövid *a* is megfelelő lehet egy bolg. *a*-nak.

Nagyon különös mármost, hogy A. ez elméletének éppen a legkétségtelenebb bolgár szó nem engedelmeskedik, s ez a *mostoha*. Az egyh. szláv *маиштеха*,*) bolg. *mašteha*, *maštiha* (GEROV; az első szótagbeli *a*-n van a hangsúly) szóban *a* hang van, s a magyarban mégis *o* a megfelelés. Az elmélet és a tények közti ezt az ellenmondást érezte A., s irt egy kis értekezést, a melyben azt bizonyította, hogy a bolg. *mašteha*-ból a magyarban először *mašteha, majd *mástaha lett. E *mástaha alakból az *á*—*a* hangok disszimilációjával (vö. régibb m. *zálag*, mai m. *zálog*, de vö. *akal* : *akol*) lett *mástoha, s ebből *mostoha* (asszimilációval *mastoha-n keresztül?!, lásd Nyr. XXXII. 264. s köv. l., Izvjestija VII. 4, 310, 312.; művem bírálatában 77. l.).

Hát én erre a tanításra azt felelem, hogy: elméleti játék, melynek semmi reális alapja nincs. Jellemző, hogy a m. *mostoha*-nak egyetlenegy alakváltozatát se idézi A.; az is tanulságos, hogy a bolg. *mašteha* alakváltozatait se veszi tekintetbe. Magyar nyelvtörténeti tekintetben se nézi, vajjon egy m. *ma*- szótagból lett-e nyelvünk története folyamán *mo*- (vö. régibb m. *mastan* ~ mai

*) Az ó-egyh. szláv *χ* betűt itt *ch*-val írom át, s nem, mint *Asbóth*, *h*-val; a *χ* hangértéke *ch*.

m. *mostan*); A. tehát nem tényekre, hanem fictív adatokra épít. Pedig a tények alapján könnyű a *mostoha* szót megmagyarázunk. A magyarban ugyanis ezek az alakváltozatok vannak: *mostaha* (vö. Besztercz. szój. 39. *mozthaha*; MA., PP., NySz., CzF.: *mostaha*; NySz. *mostanha*?), *mosta* (vö. Mürmellius 168. l.: *mostha* négyyszer; CzF. szerint Mátyusföldön *mosta*), *mustaha* (CzF.), *mustoha* (NySz., Kolozsvári glosszák, CzF., MTsz., MA., PP.), *mustuha* (MTsz.). Mint látható, ez alakváltozatok közt egyetlenegy sincs olyan, a melyet A. feltételez. Arra a kérdésre, hogyan lehet egy bolg. *mašteha*-ból ez alakokat megmagyarázunk, azt feleljük: kétfélekép. Az első magyarázat szerint a bolg. *masteha*-ból a m.-ban *masteha lett (rövid a-val mint a bolgárban, a hol különben sincs quantitas). Minthogy pedig a magyarban a rövid a-ból az első szótagban is, a következő hangoktól függetlenül is, sok esetben o lett,* hát teljesen szabályos egy bolg. *masteha* > m. *masteha-ból a magy. *mostaha* (> *mostoha*), továbbá az ebből alakult *mustaha* (> *mustoha* > *mustuha*) és *mosta*. — A második magyarázat az volna, a mely a bolgár nyelvjárási alakváltozatokat venné figyelembe. A bolgár nyelvjárásokban ugyanis gyakori dolog, hogy hangsúlytalan óbolg. a-ból ѣ lett. A bolg. *mašteha* szóban ugyan az első szótagbeli a-n van a hangsúly (l. GEROV szótárát, *màstehù* CANKOFF gram.), mindazonáltal e hangsúlyozott a-ból itt is ѣ lett az egyes nyelvjárásokban, a hol ilyen alakváltozatok vannak: *мѣšcea*, *мѣštea*, *мѣšča*, *мѣšcea*, *моšcea* (l. Archiv XX. 594.), *maštъha* (Sborn. 3:491.), *мѣštèa* (JAGIĆ Festschr. 323.). Nem volna tehát

*) L. NyK. XXXV. 126., továbbá a következő példákat még: *mast*, *mastan* > *most*, *mostan* NySz., régi m. *mondola* [*régibb *mandola*-ból] OklSz., NySz., Schlägeli szój. < vel.-ol. *màndola* Boerio, régi m. *Alt*: mai m. *Olt* folyó MNyv. II. 103., régi m. *Borons* [vö. Anonymus 45. §: castrum *borons*, egy 1171. évi oklevelünkben egy házi szolga neve *Borons*, ugyanez oklevélben *Zerem* személynév, l. MNyv. II. 101.] < szerb *Bràničevo* [jelentőségére lásd JIREČEK K.: Die Heerstrasse 77, 85, 104, 107. l.], *Baranya* ~ Anonymus 37, 47. §§: *borona*[m], *borona*, *Baronya* [l. Calep. *Barouia*, Index voc., MA.³, SZABÓ RMK. I. 73. l.] ~ 1193. oklevélben *braina*, 1227-ben *Brana* PAULER, A m. nemz. tört. I. 70, 520.: eredetére l. BERNEKER, Slav. EtWb. 74. l.: *bornъ* szónál, *racon*: ma *rokon*, *lambik ~ *lombik* stb.

lehetetlen a magy. *mostaha*-t egy bolg. nyelvjárási *mъšteha-ból is egész szabályosan megmagyaráznunk.

A legbolgárabb szavak egyikéről tehát kiderült, hogy *a*-jának a magyar szóban sohase volt á megfelelője.*)

Ki tudunk mármost olyan szláv jövevényszavakat is mutatni, a melyekben a magyarban hosszú *á* van a szláv *a* helyén, s műveltség-történeti vagy más okokból nem lehetnek e szavak bolgárok. Itt van pl. az *apát* szó, a mely A. szerint (l. Archiv XXII. 465.) azért óbolgár jövevény, mert a szláv *opat*beli *a* helyén a magyarban hosszú *á* van (*apát*). Felesleges itt ismételnem az okokat, egyszerűen rámutatok művem I. 2, 218. s köv. lapjaira, a hol bebizonyítom, hogy az ó-egyh. szlávban, s így a keleti egyházban sohase hitták az *a pát*ot *opat*-nak. «De strigis» tehát, «quæ non sunt, nulla mentio fiat.»

Történeti okokból nem lehet bolgár eredetű a m. *rác*z szó sem. Ezt a szót idézi A. is (Izvjestija VII. 4, 290.), de semmit nem tud róla mondani. Hogy a szó régi a magyarban, bizonyítja Anonymus, a kinél háromszor is előfordul (42. §, 57 §: terram *rac*y, 45. §: terram *rach*y). Hogy magyar szó Anonymusnál, arra vö. Nyr. XXXIII. 123., 306. A XII. század óta, a mikor *Ras* vára földjének urai: a Nemanják rokonai, illetve szövetségesei voltak királyainknak (l. Honf. kútfői 439. l.), sűrűn fordul elő emlékeinkben a *rác*z szó. A Besztercezi szój. 85. száma ezt mondja: «Rame siue lodomerie — *rach*» itt «Rama = *rác*z». Más adatok OklSz., Orthogr. ung. 5. l., SZIKSZAI-FABRICIUS Nomencl., stb. — Hogy mármost ez a magyar *rác*z szó, a mely átment a magyarból a szláv nyelvekbe is (Nyr. XVII. 496.), sőt magába a szerbbe is mint csúfnév (Vuk³: *rác*, gen. *ráca*), nem a *thrax*-ból ered, mint CZUCZOR-FOGARASI gondolja, azt nem nehéz bizonyítani. MIKLOSICH a szóról azt írja: «*rác*: serbe. — ószb. (*rasiskŭ) *rašikŭ*, innen a lat. *Rascia* *Racia* mellett, mely utóbbi DE MAZIÈRESNél (Rad. 22, 282. l.) található. A *rašikŭ* (*Raš*-ból, hol ma Novi Bazar van) nevezettel

*) Rövid *a*-t találunk a *ladik*, *rab*, *rabotál*, *garmada*, (hromada, gramada), *rakottya* szavakban, a melyek a bolgárban *a*-val, vagy *a*-val is vannak. De ezekről se akarok ezúttal hosszasan írni.

a szerb beltartományt foglalták össze a partvidékkel ellentétben; innen: kralí vsěhí rašikyhí zemlĭ i pomoriškyhí: rex omnium terrarum rasciarum et maritimarum» (Nyr. XI. 415., a Slav. El.-ből fordítva). Az egyeztetés így nem egészen helyes; a magy. *rác* nem az ószerb *rašьskъ : *rašьkъ* melléknévből ered, a mint a magy. *olasz* szó se ered a szláv *vlah*-ból alkotott *vlaski*, *vlaški* melléknévből, bármennyire is szeretne nekem A. ilyen állítást tulajdonítani (l. bírálata 86, 87. l.). MIKLOSICH magyarázata azonban a helyes nyomra rávezet. A szerb *rašьkъ* és a Novi Bazar mellett elfolyó *Ràška* folyó neve *Ras* vára nevéből (Lex. p.; MIKL. EtWb.: *Рась*, *DANIČIĆ*: *Rječ.*: *Рась*, egy esetben *Paca*) alakult a szláv *-ьskъ* képzővel. Az egykori *Rašь* (= mai Novi Bazar táján, l. JIREČEK, *Handelstrassen und Bergwerke* 32, 34, 35, 77. l.) a XII. században a Nemanják ősi fészke, a melyből olyan szerencsés politikát csináltak, hogy az összes szerb földek királyai lettek. A m. *rác* se régebbi a XII. századnál, s a Nemanjakkal való politikai összeköttetésünk (XII. száz. vége) idejéből való. A m. *rác*z a *Ras* (olv. *Rasz*; latinositva *Rassia*, *Raxia* Mon. jur. slav. IX. 451.) vára nevének az átvétele, s olyan eredetű népnév, mint a magy. *francia*; ez is, az is egy régebbi *Rasz* földé, -ország, *Franciaország*-ból vonódott el a *Magyar*-, *Németség* analógiája alapján. Először tehát *Rác*-országot mondtak a magyarok (*Franciaország*), s csak ebből vonták el a *rác* népnevet. Az eredeti m. alak *rász volt, s mint a hogy lat. *arbo*-ból, *pardus*-ból a magyarban *árbosz*-on, *párdusz*-on keresztül lett *árboc*, *párdoc* ~ *párduc*, azonképen lett a *rász-ból is *rác*. Még csak a szerb vokális kvantitásáról kell szólnom. Minthogy a mai szerb-horvát nyelvben az egykori *Ras*-vár mellett elfolyó folyót *Ràška*-nak (Vuk³). *Ras*-vár-hoz tartozót pedig *ràškĭ*-nak (Ivek. Broz) mondják, e melléknévi alakok hangsúlyozásából azt kell következtetnünk, hogy az ószerb *Ras* névnek ez volt a hangsúlya: *Ràs*, gen. *Ràsa* (vö. LESKIEN, *Quantit. und Beton.* 166. l. 45. §); más szóval a szerb szóban minden valószínűség szerint rövid volt az *a*.

Ha A.-nak a felhozott három példa (*mostoha*, *apát*, *rác*z) nem elég annak bizonyítására, hogy a bolg. *a*-nak a m.-ban *a* is, s viszont nem-bolgár-szláv nyelvi *a*-nak a magyarban *á* is megfelelhet, hát felhozom neki még a következő példákat: *álnok*

(szláv, de nem bolgár eredetű, *al*-ről Arch. XXX. 456; vö. hogy a hazai szlov.-ben *ágnec* is van), *czáp* (: hircus, l. BERNEKER EtWb.), *horvát* (< szerb-horv. *hrvāt*), *Prága* (ócseh *Prägá*, mai cs. *Práhá*), *Zágráb*, régi m. *Zábrág* (Anonym. 43. §; mai horv. *Zágreb*, idegen, magyar eredetű lesz, eredetileg *Zàgreb* rövid *a*-val) stb. E szavak bolgár eredete teljesen lehetetlen.

Ha már most azt kérdezné tőlem valaki, hogyan magyarázom én az *a~á* megfeleléseket, annak a következőket felelném:

Kétségtelen dolog, hogy a m.-ban a szláv *a*-nak hol *á*, hol meg *a* felel meg; pl. *oláh*, de *olasz* (alakv. *olosz* is). Ha az *á* az első szótagban fordul elő, a nyúlás a magyarban is megtörténhetett. Ha a lat. *árbös*-ből, *pardus*-ből, *anglia*-ből, *Padus* (= Pó folyó), *árcüs*-ből, *cänicülä*-ből, *pävimentum*-ből stb. lehetett *árbocz*, *párducz*, *árkus*(-papiros), *Pádus* (Calep. szót.), *kánikula*, *pádimentom* stb.,*) nem látom át, miért ne keletkezhetett volna rövid szláv első szótagbeli *a*-ból is a magyarban *á*. Én első szótagbelieknek veszem eredetük szerint a lat. *grädüs*-ből lett *grädics*, szláv *dragъ*, *draga*, *drago* > m. *drága* s velük egy típusú szavakat is (tehát *barát*, régibb m. *brát*, *barázda*, régibb m. *brázda* stb. vö. MNyv. IV. 24. l.). Ha azonban a m. szó első tagja rövid *a*-val van (pl. *Balaton*, feltehető régi m. *Blatin, *Baranya*, *gatya*, *haraszt*, *Karaszna*, *szalad* stb.), vagy ha a hosszú *á* (vö. *korács*: bolg. *kovàc*, család: bolg. *čèlad*, *peták*: bolg. *peták*, *kocsány*: bolg. *kočàn*, *Bogát* vö. bolg. *bogàt*, *borostyán* vö. bolg. *brъšlan*, *lapát*: bolg. *lopàta*, *kosár*: bolg. *kōšàr* stb.) vagy rövid *a* (vö. *palota*, régi m. *palata*: bolg. *polata*) az első szótagon túl van, ilyenkor a hangzó quantitasának magyarázatáért a szláv nyelvekhez fordulok. Hogy az ilyen *á*-k megmagyarázásában a bolgár nyelv kevésbé jöhet tekintetbe, az azért is valószínű, mert a bolgárban nincsen hosszú *a*.

*) Ugyanilyen példákat lehet idézni olasz, német, török jövevényszavaink köréből. — Hogy a latint hogyan hangsúlyozták iskoláinkban, arra tanú MOLNÁR ALBERT, a ki ezt írja: «Cum autem palam sit nostros pueros, linguæ Vngaricæ tenorem sequentes, in accentuum prolatione subindè hæsitare: vocibus singulis[!] suos accentus studiosè adscripsi: ubi verò dictio aliqua, accentus capax non fuit, ejus syllabam penultimã longam vel brevem esse subjunxi.» (MOLNÁR A. Dict. lat. vng. 1604. 4. jelzetű lapon.)

A fentebbiekben, azt hiszem, sikerült kimutatnom, hogy nemcsak bolgár *a*-nak felelhet meg a magyarban hosszú *á*, hanem más szláv nyelvi *a*-ból is lehet *m. á*. ASBÓTHNAK tehát nyugodtan felelhetem, hogy a szláv *a* > magy. *á* megfelelés nem olyan «hangtani mozzanat», a mely a szláv jövevényszóknak csakis a bolgárból való eredete mellett szólna.

e) Szláv *ě* > magy. *é**)

A következő «hangtani mozzanat», melyet meg akarok említeni, az ó-egyh. szláv *ě* magyar megfelelői. Az a kérdés, mi a szláv *ě* magyar megfelelője s mit tanít erről ASBÓTH. A megfelelések a következők:

α) Ó-egyh. szláv *ě* = magy. nyílt rövid *e*: *berkénye* (l. OklSz., NySz. *brekene*, *berkinye*; *brokina*, *bereküne* stb. < *brěkyňa, l. BERNEKER EtWb. 50.), *cserét* (MTsz.: *črětъ < szerb-horv. *črět*, szlov. *črět* stb.), *medéncze* (vö. NySz.: *medöncze*, MTsz.: *melöncze* < *mědъnica, l. A. bírálata 75—77.), *medve* (NySz., *nedvė* MTsz. < *medvěbъ*), ? *retész* (NySz., MTsz.; aligha ide való példa < *retězъ), *szekeczze* (NySz. < *sěkyrica), *szelemén* (NySz., MTsz. < *slēmě*), *verecseny* (MTsz.; vö. *vrěteno*).

β) Ó-egyh. szláv *ě* = magy. *ē*: *csērēsnye* (NySz. < *črěšňa, *terēm* (NySz., MTsz. < *trēmъ*).

γ) Ó-egyh. szláv *ě* = magy. *ē* (alakváltozat *ö* magashangú szavakban; mélyhangúakban illeszkedéssel *o*), [továbbfejlődve zártabbá lesz *i*-vé, vö. *védér*]: *bělíce* ~ *böllice* (MTsz. < *bělica), *csērda* (MTsz.) ~ *csorda* (NySz. < *črěda*; a bolgárban van *črdá* alak is), *csērészlyá* ~ *csoroszlyá* (MTsz.; NySz. < *črěslo), *pélyva* ~ *polyva* (van *e*-s alakja is MTsz., NySz.: *plěva), *szömörke* ~ *szēmērke* (NySz., MTsz., van *e*-s alakja is < *smrěka), *vödör* ~ *védér* > *vidör* stb. (MTsz., NySz.: vö. *vědro, bolg. *vedrò*).

δ) Ó-egyh. szláv *ě* = 1. magy. *ē* ~ *e*: *észterha* ~ *eszterha* (MTsz., NySz. < *strěcha*, bolg. *strehà*), *lengyén*, *lengyen*: *lengyel* < ó-or. *lendēne (vö. Const. Porph. λενζενίνοι, λενζανγίνοι), *pésztonka* ~ *pezsttonka*, *pezstunka* (MTsz.; vö. egyh. szláv *pěstunъ*: *pædago*-

*) E fejezetben a nyílt *e* = *e*, a zárt *e* = *ē*.

gus, *pěstovati*: curare), *povědál* ~ *szpovedál* (MTsz.: *povědati*); — 2. magy. *é* ~ *e*, *i*: *pělnka* ~ *pelenke*, *pijinka* (MTsz.; vö. ó-egyh. szláv és egyh. szláv *plěna* és *pelena*, bolg. *pelenà*), *szěrda*, *szěrèda* ~ *szęřęda*, *szarada* (MTsz., NySz.; nem lehetetlen, hogy ide valók az OklSz. *Zerida*, *Zyrida* személynevei is < *srěda*). — *Esztěna* ~ *istina* oláh eredetű Nyr. 22 : 437.

ε) Ó-egyh. szláv *ě* = magy. *é* ~ *i*, *i* (a következő szavak leg-
többjének ki van mutatva *i* ~ *i*-vel hangzó alakja is): *acěl* ~ *acil*
(MTsz. Trócs. 32.*) < *ocělb), *bělén*, *belénd* ~ *bilind* (MTsz., NySz.
< *blěnb l. BERNEKER EtWb. 48.), *běrmál* (zárt *i*-vel jelölve
Érdy-k. NySz. < kath. szláv *běrmati*), *beszéd* ~ *beszíd* (Trócs. 32,
35., MEL.***) 22., NyK. 31 : 101., MTsz. < *besěda*), *czěl* ~ *czil*
(NySz., MTsz., Trócs. 21., MEL. 12.; *ě*-je alapján esetleg lehetne
szláv eredetű, vö. *cělb BERNEKER EtWb.), *cserép* ~ *csirip* (MTsz.
< *črěpb*), *csév*, *cséve* ~ *csív*, *csívé*: *cső* (NySz., MTsz. < *cěvb*, *cěva
BERNEKER EtWb. 128.), *déd* (NySz. < *dědb*), *děrék* ~ *děrik* (NySz.,
NyK. XXXI. 101, 204, 209., MTsz.; egyéb alakok a *fazék* ~
fazok stb.-féle szavak analógiájára < *drěkb), *ębéd* ~ *ębíd* (NySz.,
MTsz., NyK. XXXI. 101. < *obědb*), *ęplény* ~ *ęplíny* (NySz., MTsz.;
ęplen Schlägli szój., Besztercz. szój. < *oplěnb), *lęp* (viscum NySz.,
Schlägli szój. < *lěpb*), *lész* ~ *lisz* (NySz., MTsz. [vö. MTsz. *lěszka*]
< *lěsa*), *méh* ~ *mih* (NySz., Trócs. 27., NyK. XXXI. 98., MEL. 23.:
uterus, vulva < *měchb*), *néma* ~ *níma* (NySz., NyK. XXXI. 99., Trócs.
29. < *němb*), *némét* ~ *nímęt*, *nímöt* (MTsz., Trócs. 29.; vö. *němběb*),
penész ~ *pinisz* (stb. MTsz., NySz.; *penjzl*, *peliznes* Schlägli szój.
1871, 1873., *pelezn*, *peleznęs* Besztercz. szój. 1278, 1279. < *plěsnb*),
pribék, *piribék*, *príbék* (MTsz.) ~ *prebék* (*e* = *é*? NySz.), *prebęg* (*e* = *é*
NySz.), *piribek* (*e* = *é* NySz. < *prěbęg*, *príbęg* MIKL. Lex. p.; vö.
űzbęg), *széna* ~ *szína* (NySz., Trócs. 30., NyK. 31 : 100. < *sěno*),
szomszéd ~ *szomszíd* (zárt *e*-vel jelölve Münch-k. NySz.; *i*-vel
Trócs. 34. < *sōsědb*), *szövetnek* ~ *szóuindek* (NySz., Trócs. 35., zárt
é-vel NyK. XXXI. 104. < *světnikb), *szuszek*, *szúszék* ~ *szuszík*,
szúszék (MTsz., NySz. < *sōsěkb), *tészta*, *tészta* ~ *tízta*, *tízta*

*) Trócs. = TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A XVI. századbéli nyom-
tatványok *e*-jelölései. Bpest 1908.

**) MEL. = MELICH JÁNOS: Az «Orthographia Vngarica» és
a magyar helyesírás. Bpest 1908.

(MTsz., Trócs. 31. < *těsto*, bolg. *testò*), *üzbég* (kihalt szó, OklSz.: *izbég*, *ëzbég*, NySz.: *wzbec*, *wzbek*, *vzbec* NySz. < *izbëgъ).

Kétségtelen, hogy ide tartoznak még a következő, az irodalmi nyelvben *é*-vel hangzó szavak:

1. *atracél* ~ NySz. *atracel* (*e=ë* vagy *ę?*, vö. mai cs. *jitrocil*, *jitrocel*);

2. *é* ~ *ë*: *dézsa* ~ *dëzsa* (MTsz. < *dëža), *kondér* ~ *kondër* (MTsz. < *kondërъ);

3. *é*: *í* ~ *ë*: *csép*: *csíp* ~ *csëp* (MTsz., NySz., MEL. 12. < *cëpъ), *né*-, *ní*-ha (NySz., MEL. 23., Trócs. 28.) ~ *nëmëllik* (MTsz. < *në*-);

4. *é* ~ *ë* ~ *e*: ? *mëzga* ~ *mëzge* ~ *mëzga* (MTsz., NySz. < *mëzga*; a szerb *mëzga* és or. *мязга*, *мязга* alapján *mëzga alakból kell kiindulnunk);

5. *é* (*i*) ~ *ê*, *ê* ~ *ę*: *pënz* ~ *píz* ~ *pëz* ~ *pëz* ~ ? *penca* (MTsz., NySz., nyilt *e*-jéről NyK. XXXI. 107., zárt *ë*-jéről Trócs. 29. < *pënzъ*); *rëpa* ~ *rípa* ~ *rëpa* (MTsz., NySz. < *rëpa*), *mér*-, *mërce* ~ *mírce* ~ *mërce* ~ *mërcë* (MTsz.; zárt *é*-jéről NyK. XXXI. < *mërica).

Ellenben nem ide való példák: *szemét* ~ *szemetes* (l. Magy. Nyelvészet V. 390.: *szmetъ*), s valószínűen a *veréb* ~ *verebet* is (l. MTsz.: *vereb*). Ez utóbbi szót A. egy *vrëbij alakból magyarázza (Arch. XXII. 483.), s azt mondja, hogy a magyarban először *verëbi-nek (s ebből *veréb*) hangzott a szó. Az én nézetem szerint először magyar *vereb*, ebből *veréb*. Vö. REŠETAR, Der štok. Dialekt 101.: «Es ist bekannt, dass in den čakavischen und zum Theil auch in den štokavisch-ikavischen Mundarten die Silbe *ra* in *rasti*, *krasti* und *vrabac* durch einen schwer zu erklärenden Lautübergang zu *re* wird; es war aber für mich eine Überraschung, als ich die Form *vrëbac* fast in ganz Bosnien auch bei *je*-Sprechern . . . fand . . . Prof. M. ZGRABLIĆ möchte . . . die Form *vrëbac* durch die russische ebenfalls dialektische Form *вребѣи* erklären; wir müssten aber dann in der Wurzelsilbe ein urslavisches *ě* voraussetzen, was im Serbokroatischen bei *i*-Sprechern ein *vrëbac, bei *je*-Sprechern ein *vrjëbac ergeben würde, also Formen, die gar nicht vorhanden sind!»

ζ) Ó-egyh. szláv *ě*=magy. *i* (a legtöbb ide való szóban régibb, *e*-vel írott alakot is ki lehet mutatni): *kalitka* (NySz., MTsz.; *kalëtka* OklSz. < *klëtka; a NySz.-ban tévesen *kalátka* is, de az

eredetiben *kalitka*), *pilis* (Schlägli szój. 299, 300.: *plis*, *piles*, SZIKSZAI FABR. *pileső*, NySz. *pilés* < kath. szláv *plěš*), *ritka* (a régi nyelvben *i*-vel NySz., OklSz., a népnelvben *rětka*, *rětka* MTsz.: *ředькѣ*, *ředька*, *ředько*), *szelindek* (*szeléndök* : *szilindök* : *szöléndök* (MTsz.)), régi nyelvben *szelédnek* NySz., OklSz., SZIKSZAI FABR. < *slědnikъ), *szín* (*szén*, *szén*, *színy* MTsz. régi nyelvben zárt hosszú *é* NyK. XXXI. 100.; l. NySz. *zeen*, *zein*, OklSz. *zen* < *sěň*), *taliga* (Schlägli szój. 1328, *thaliga* Besztercz. szój. 766.; *tajga*, *talyiga*, *tajiga* MTsz.; mindig *i*-vel NySz., OklSz., SZIKSZAI FABR. < *telęga*), *vitrola* (*vitrolya* OklSz.; *i*-vel minden adatban Schlägli szój. 773, 2201., Besztercz. szój. 269, 276, 279., NySz., MTsz. < *větrilo*), *ziliz* (MTsz.: *mályva* < *slězъ*) *zsilip* (*zsilib* NySz., *zlip*, *zelep* OklSz., *selyip*, *zselyé* NySz., *zsejép*, *zselyé* MTsz. < *žlěbъ*).

η) Ó-egyh. szláv *ě* = magyar *a*: *olaj* (NySz. *olaj* is; *alaj*, ebből *alé* MTsz. < *olěj*), *parlag* (*porlog* NySz., csángó *pėrlág* MTsz. < *prělogъ*). Nem lehetetlen, hogy itt egy szláv *prlogъ-ból való a m. alak; vö. *črě-* szótagból a bolg. *čъr-*: *čъrvo*, *čъrda*, *trě-*ből a szlov.-ben *tr-*: *tribuh*, *pri-*ből *pr-*. l. Rad 134:127., Arch. 16:433., *prě-*ből nem lesz itt *pr-*).

θ) Ó-egyh. szláv *ě* = magyar *á*: *császár*, régibb magyar *czászár < *czaszár, -sz- alapján feltétlenül szláv *česarъ* szóból, s nem a lat. *czesar*-ból, vagy az olasz *czesare*, *czesare* szóból; a *cz* ~ *cs*-re vö. *csép*, *cső*, *csödör*, az *a—á* > *á—á*-ra: *abraz* > *ábráz*. Lehet, hogy a m. *a* > *á* a szláv *ě* helyén kel. bolg. nyelvj. sajáttság. (A. szerint eredetibb m. *csészár NyK. 30:219.) Nem ide való: *marázsa* (MTsz.) < oláh *mreažá* < kel. bolg. *mręaža*. — Végül megjegyzem, hogy a m. *baraczk* szó szláv *broskva* alakból magyarázandó.*)

Végig tekintettünk az ó-egyh. szláv *ě* szláv jövevényszavainkban való megfelelőin, most azt mondjuk el, mit tanít e «hangtani mozzanat»-ról A.

Művemről írt bírálatában nagyon szerényen szól e kérdésről; a 75—77. lapon azt tanítja, hogy a m. *mędencze* egy bolg. *mědnica-ból vagy *mědnica-ból való, s hogy először a m.-ban

*) Az *a—θ* összeállításból egy-két szó kimaradhatott, úgy szintén nem minden szó van itt felsorolva, a mely MIKLOSICH Slav. El. 9., 10. lapján található. Ennek oka, hogy én a kihagyott szavak egyikét-másikat M.-tól eltérően magyarázom.

*médencze-nek hangozhatott. «A bolgár szó első tagjában» ugyanis «valamikor olyan *e* hang hangzott, a melynek a magyarban rendszeren hosszú *é* felel meg» (75. l.). A 66. lapon pedig ezt olvasuk: «Az *a*-n kívül» [lásd itt szláv *a*: magy. *á*] «még csak az *é* helyén találunk következetesen hosszú hangzót a magyarban a régi átvételekben». Annál részletesebben szól az *é* magy. megfelelőiről A. egyéb dolgozataiban (vö. NyK. XXX. 219—300., Archiv XXII. 462—464, 486.). Mindenütt az a nézete, hogy az ó-egyh. szláv *ě*-nek a magyarban *é* felelt meg, a melyből a magyarban *i* (*í*) fejlődhetett. Ha az *é* a magyar szóban ma nincs meg (pl. *csěrda*~*csorda*, *pělyva*~*polyva*, *szěrda*, *szeleměn* stb.), akkor A. a mai vagy a múltban található magy. alakváltozatokat olyan föltett alakokból magyarázza, a melyekben az *ě*-nek megfelelő hang *é*-nek hangzott. ASBÓTH szerint a m. *csěrda*~*csorda* így keletkezett: először volt m. *csěrda, ebből *cseréda, majd *cseréda, azután *csěrda*, illetve illeszkedéssel *csorda*. Hasonló eset *pělyva* ~ *polyva*, félig-meddig *szěrda* (*szěrda > *szeréda > *szeréda > *szěrda*), *szeleměn* (*szeléměn > *szeléměn > *szelemen*) stb.

Erre csak azt jegyzem meg, hogy ez olyan tanítás, a mely logikus ugyan, de a tapasztalattal, a tényekkel sehogy sem igazolható. Nincs a világon olyan szláv nyelv vagy nyelvjárás, a melyben az összláv *ě*-nek az összes esetekben egy és ugyanaz a megfelelője volna (I. REŠETAR, Der Štokavische Dialekt 67. l.). Vannak pl. bolgár nyelvjárások (szlovének is), a hol a *črěda* (= m. *csorda*), *črěvo* (darm) így hangzik: *črědà* (< eredetibb *črědà*-ból), *črěvò* (eredetibb *črěvò*-ból, ` = hangsúly jegye). Miért ne lehetne föltenni, hogy a m. *csěrda*~*csorda* egy ilyen *črědà*-nak a mása. A *pělyva*~*polyva* szó esetében én metathesist teszek fel, s azt mondom, hogy az átadó nyelvben e szó *plyeva*-nak (hangsúly az *e*-n; vö. ny. bolg. *plěva* GEROV, kel. bolg. *plàva*, szerb-horv. *plěva*, *plěva*) hangzott. Hogy ilyen magánhangzó + mássalhangzó közti helycsere történni szokott, arra vö. m. *kulcs* (*kúcs*, *kolcs* OklSz., *kólcs*, *kúlcs* NySz., *kaócs*, *kaócs*, *kaucs*, *kocs*, *kócs*, *kujcs* MTsz.), *szilva* (OklSz., NySz., MTsz.), a melyek a szláv *ključь*, *slíva* átvételei s a melyek a magyarban sohase hangoztak *kulyúcs-, *szilíva-nak.

Én tehát nem indulok ki olyan tételből, hogy az ó-egyh. szláv *ě*-nek a magyarban mindenkor *é* felelt meg, hanem igyekszem

a magyar és a szláv nyelvtörténet, nyelvjárások vallomását figyelembe venni s az eseteket így megmagyarázni. A azonban azt mondhatná, hogy az esetek többségében mégis *é*, illetve ebből fejlődött *i* (*í*) van a magyarban az ó-egyh. szláv *ě* helyén. Helyes; csakhogy ha A. azt hiszi, hogy ez az *ě* > *í* megfelelés a bolgár nyelv mint átadó nyelv mellett szól, hát akkor kénytelen vagyok őt e hitétől megfosztani.

Az *é*-vel (>*í*, *i*) hangzó szavak közt vannak olyanok, a melyek művelődéstörténeti s egyéb okokból nem lehetnek bolgárok. Így pl. a *bérmál* csakis egy kath. szláv *běrmati-ből eredhet (BERNEKER EtWb.-jában *běrmati*, l. MELICH, Szláv jöv. I. 2, 233.), a m. *pilis* (régibb *pilés* < *plés, l. fentebb és Szláv. jöv. I. 2, 372.) csakis egy kath. szláv *plěš*-ből eredhet egyszerűen azon okból, mert csak a katolikus rítus szerinti papság hord «tonsura»-t, «corona»-t. Történeti okokból nem lehet bolgár *Veszprém* ~ *Veszprím* városa neve sem (l. MELICH, Szláv jöv. I. 2, 130., Magy. Nyelv II. 51.), pedig kétségtelen, hogy ez egy *Bezprēm* (vö. *bezprēm* = összeférhetetlen) személynév mása. Hogy *Szerém* (l. 1171. oklev. *zerem* és M. Nyelv II. 101.), *Eszék* sem bolgár átvétel, hanem szerb-horvátok (vö. szerb-horv. *Sr̂ijem*, *Srēm*, *Ōsijek*, *Ōsěk*) vagy kaj-horvát (recte szlovén)*) eredetűek, azt se fogja senki kétségbe vonhatni.

Fontos azonban az *é* (>*i*)-vel hangzó szavak magyar nyelvi történetét is megfigyelni. Ismeretes dolog, hogy a magyar nyelvben kétféle hosszú *é* volt, egy zárt és egy nyílt. A vogulból és az osztyájból ez a kétféleség teljesen igazolható. Zárt *é*-vel hangzó eredeti szavaink: *fél*ni, *fészék*, *lélék*, *mély*, *nég*y, *éj*, *szél* (margo), ellenben nyílt *ê*-vel hangzottak vagy ma is hangzanak: *én*, *fél* (felet), *jég*, *kéz*, *tél* (l. NyK. 25 : 168, 257., 31 : 206.). Olyan emlékeink, a melyek e kétféle *é* közt különbséget tesznek (vö. Erdy és a Jord.-kódex kétbetűs mássalhangzói, SUHAJDA LAJOSTÓL NyK. XXXI.; A XVI. századbéli nyomtatványok *e*-jelölései, írta TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, Bpest 1908, a NyK. XXXVIII. köt.-éből; Az «Orthographia Vngarica» és a magyar helyesírás, írta MELICH JÁNOS, Bpest

*) Hogy a kaj-horvát nyelv egykor (XI—XII—XV. sz.) a Dráva-Száva közt hogyan lehetett elterjedve, vö. JAGIĆ, Die Kultur der Gegenwart I : IX. 24.

1908; A' magyar nyelvben hajdan megvolt kétféle hosszú *e*, azaz *é* és *ê*-rül BUDENZ JÓZSEFTŐL Magy. Nyelvészet V.), a felsorolt finnugor, tehát ősrökonsági szavakat írásban is megkülönböztetik. Ugyanezek az emlékek a jövevényszavak hosszú *é*-jét is vagy a nyílt vagy a zárt *é*-nek megfelelő jellel írják. Zárt hosszú *é*-nek megfelelő jellel írják szláv jövevényszavaink közül a következőket: *aczél*, *beszéd*, *czél* (szláv? német?), *derék*, *ebéd*, *lepény*, *méh* (uterus, vulva), *mér-*: *mérceze*, *né-ki*, *néma*, *német* (?), *széna*, *szövétnek*, *szomszéd*, *tészta*, ellenben nyílt hosszú *ê*-nek megfelelő jegyet használnak a többi közt a következő szavaknál: *kérésztynén*, *pécsét*. Minthogy e két utóbbi példában az *é* illeszkedés folytán keletkezett eredeti *a*-ból (vö. ol. *cristiano*, szláv *крѣстѣjan*, l. MELICH, Szláv jöv. I. 2, 332., *pécsét* < szláv *pečatъ*), ezen a nyomon tovább is kutathatunk. Illeszkedés folytán*) keletkezett az *é* s nyílt *ê*-nek van jelölve következő szavainkban is: *Illés* (< lat. *Elias*, l. MELICH, Orth. 14.), *terjék* (TRÓCS. 16. < ném. *theriak*: lat. *theriaca*, MELICH-LUMTZER, Deutsche Ortsn.), *gané* (l. MEL. Orth. 14., mindig *é*, sohase *í*, l. TRÓCS. 54. < *ganaj*-ból) | úgynevezett «hangnyújtó» tövekben (l. TRÓCS. 20, 21., MEL. Orth. 19.): *mise*, de *misét* (< lat. *missa* stb.), *Velenceze*, de *Velenczês* (< lat. *Venicia, l. MNyV. II. 212.), *dinnye*, de *dinnyét* (rég. m. *dinna* OklSz. < szláv *dynja*), *megye*, de *megyét* (rég. m. *megya*, l. OklSz. < szláv *měda*, *meja*, *megya*), *szerencse*, de *szerencsés* (rég. m. *szerencsa* < szláv *srěča*), *Besztercze*, de *Beszterczét* (vö. szláv *Bystrica*) stb. — A német jövevényszavak közt is, ha ném. *a*-ból umlaut folytán lett az *ä*, *e*, akkor nyílt *ê* van a magyarban (vö. *hóhér*, *pellengér*, *érc*, *ledér*, *fillér*, ? *gyömbér*, ? *tenyér* stb., vö. WILLMANN II. 283.); ha az *-er* képzős szó idegen jövevény a németben, akkor zárt *é* van a mi nyelvünkben (*gallér*, *pánczél*, *tányér* stb.).

A mikor tehát a mi emlékeink azt írják, hogy *kereztén*, *peczét*, de *beszed*, *dereek* stb., akkor az egyik esetben illeszkedés folytán keletkezett *é* nyílt hosszú *ê*, a másik, az ó-egyh. szláv *ê* helyén levő mai *é* hosszú zárt *ê*. Csakis egy hosszú (esetleg rövid) zárt *ê*-ből (*ê*-ből) válhatott az idők folyamán *í*, *i* (vö. *kalitka*, *pilis*, *ritka*, *szelindek*, *vitorla*, *zilíz*, *zsilíp*), mégpedig azon meg-

*) Hasonló gondolatmenet TMNy. 169.

felelésnél fogva, hogy a magyar vocalismusban a XIII—XIV. századtól fogva határozott zártabbá válás történt (vö. *szöcs* > *szücs*, *förész* > *fürész*, *tő* > *tü*, szóvégi *ő* > *-ü*, stb. *-ól* > *-ül*: *fordól* > *fordul* stb. | *sér* > *sír*, *kéván* > *kíván*, *-ént* > *-int* (*teként* > *tekint*, *szerént* < *szerint*), *-ét* > *-ít*: *tanét* > *tanít* stb., I. SIMONYI, Die Ung. Spr. 210.).

Én tehát azt mondom, hogy az ó-egyh. szláv *ě*-nek a magyarban az esetek többségében zárt *ē* (rövid és hosszú) felel meg, a melyből aztán nyelvünkben *é*, *i* is fejlődhetett. S mit szól mindehhez A.? Hát bizony kissé furcsa dolgot mond, mert ép az ellenkezőjét állítja, mondván: «Die heutige geschlossene Aussprache ist erst später*) eingetreten, wie dies die ungarischen Sprachforscher öfter*) nachgewiesen haben» (Archiv XXII. 486.). Én ez állítás eredetét nem kutatom, mert nyugodtan mondhatom, hogy az *aczel*, *beszéd*, *ebéd* stb. szavak *ě*-je a magyarban mindig zárt *é* volt (vö. még TMNy. 169., SIM. Ung. Spr. 58.). Érteni azonban teljesen értem. Ha mi ugyanis a szláv nyelvekbeli *ě* hang megfelelőit kutatjuk, s kérjük, milyenek itt az *ě*-k megfelelői, A. elméletére kedvezőtlen dolgokat fogunk találni.

A szláv nyelvtudomány ugyanis egyrészt abból, hogy a régebbi szláv ábéczében (glagolica) az *ě*-nek és a *ja*-nak egy jegye van (*dědъ* szó *ě*-jét ugyanazzal a jellel írják, a melylyel a *jasli*-beli *ja*-t, I. ASBÓTH: NyK. XXVII. 86.), másrészt a szláv nyelvek összehasonlításából és a bolgár nyelvjárásokból azt állapította meg, hogy az ó-egyházi szláv *ě* (ѣ, ѧ) minden helyzetben *ä*-nek (azaz igen nyílt *e*-nek) hangzik (vö. MILETIČ, Archiv XX: 581, VONDRÁK, Altk. Gr. 61, Vergl. Gr. I. 66.).**) A mai bolgár nyelvjárások két részre oszlanak; az egyik a szerbbel határos nyugati, a hol az *ě*-t úgy ejtik, mint az etimologikus *e*-t (bolg. hangsúlyozott *e* nyílt, hangsúlytalan zárt, I. többek közt WEIGAND Bulg. Gram. 2, 3. §§).

*) Én emeltem ki.

**) MIKLOSICH szerint zárt *é*, a mi mellett a m. szavakat hozza fel, vö. Vergl. Gr. I. 47; LESKIEN Altbulg. Gr.⁴ 5. lap *ē* = «ursprünglich geschlossenes *e* wie im deutschen See, für die Zeit unsrer Quellen... in dem Dialekt der Quellen... *ja*, *ea*»; *ä*, *a*, *ä*-kiejtést vesz fel LESKIEN legújabb művében: Gram. der altb. Spr. 1909. XXXVI, 8. l.

Ez az ejtés újabb, idegen hatás alatt keletkezhetett, a melyre vö. MILETIČ, Das Ostbulgarische 8, 9. lap: «Es ist sehr wahrscheinlich, dass dieses *e* statt *ѣ* anfangs von einer kleinen nordwestlichen Mundart [az Arch. XX. 582-ban: «ein Übergangsdialect zum Serbischen] ausging, und dass sie sich dann schnell weiter nach Süden und Osten verbreitete». — A másik a keleti nyelvjárás — s ezen alapul az irodalmi nyelvi kiejtés is —, a hol az *ѣ*-nek következő hangok felelnek meg: hangsúlyos helyzetben gutturális vokálisú szótag előtt *ea* (*ia*, *'a*) pl. *plgava*, *plava* (polyva), *streaha*, *straha* (eszterha), *dad*, *dad* (déd) stb., ellenben palatális vokálisú szótag (*e*, *i*, *é*) előtt, továbbá *é* előtt, nyílt egyszótagú szavakban *e*, pl. *veran* [de *vžara*, *v'ara*], *vréme* stb. Hangsúlytalan *ѣ* = *e* (nyílt vagy zárt), *ѣ* (vö. JAGIĆ-Festschrift 695, VONDRÁK, Vergl. Gr. I. 66, WEIGAND, Bulg. Gr. 7. §. BERNEKER, EtWb. 5. A kérdést CONEV tisztázta). — Az *ea*, *ia*, *'a*-ejtés MILETIČ szerint eredetibb *ä*-ből fejlődött.

MILETIČ felfogásával szemben CONEV B. (vö. Dialektstudiji 18, 30, 31, JAGIĆ-Festschrift 321, 322. és egy hozzám írt levélben is) azt tanítja, hogy a bolgár nyelvben és nyelvjárásokban eredetileg az *ѣ*-t *'a*-nak (vagy *'a*-nak) ejtették, s az *e*-s ejtés csakis a XIII. század óta fejlődött jelenség. Mi tehát teljesen értjük A.-ot, mikor azt hirdeti, hogy a mai m. zártabb hangzó eredetibb m. nyíltabból fejlődött, «wie dies die ungarischen Sprachforscher öfter nachgewiesen haben» (Arch. XXII. 486.), vagy a mikor az *ѣ* > magy. *é* megfelelésről csak annyit mond, hogy a mi szavaink a nyugati bolgár nyelvjárásból való átvételek (vö. a bíráló 8, 9, 14, 15, 66, 75. l., Nyr. XXX. 229.). Csakhogy azt a tényt, hogy a IX. században nincs zárt *e*-vel (*ѣ* helyén) hangzó bolgár nyelvjárás, nem említi; a bolgár nyelvben ekkor — ha ugyan nem CONEVnek van igaza — *ä*, tehát nyílt (hangsúlyos helyzetben), rövid hang van, míg ellenben a magy. *é* (*i*, *i*) zárt (s sok esetben eredeti) hosszú hangnak felel meg, s ezt semmiféle elmélettel letagadni nem lehet.

A szerb-horv. nyelv az ó-egyh. szláv *ě* helyén hármas megfelelést mutat: a) hosszú és rövid *ě*, *ě* (pl. *Srēm*, *děd*), b) hosszú szótagban *ije* (*Srějem*, *Ōsijek*), rövidben *je* (esetleg *e*: *mjěra*, *plěva*), c) hosszú és rövid szótagban *í*, *i*; *młh*, *slěme*). Az első esetben levő *ě*, *ě* nyílt *e*-hang, különösen az a hosszú szótagok-

ban (l. REŠETAR, Der štokav. Dialekt 68; vö. VONDRÁK, Vergl. Gr. I. 67.).

A szlovén nyelvben az ó-egyh. szláv *ě*-nek hangsúlyos helyzetben zárt (hosszú) *ě* felel meg, a mely nyelvjárásonként, így pl. Magyarországon is *ei*-nek is hangzik (lásd VONDRÁK, Vergl. Gram. I. 67., MIKLOSICH, Vergl. Gram. I. 310 -312.). Ez az *ě* MIKLOSICH szerint teljesen olyan, mint a francia *é* vagy a m. *é*. A szlovénben tehát *besěda*-, *ěréda*-, *ěřep*- (vagy nyelvjárásonként *beseida*-, *ěreida*-, *ěreip* stb.) stb.-nek hangzanak a m. *beszéd*-, *csorda*-, *cserép*-nek megfelelő szavak. Ezért írhatta MIKLOSICH Slav. Elemente 10. lapján a következőt: «Dass diese Wörter aus dem Slovenischen entlehnt worden sind, ist zweifellos, da die übrigen slavischen Sprachen den *ě* Laut nicht kennen» (l. még MIKL. Vergl. Gram. I. 47.).

Nem hallgatom el, hogy VONDRÁK szerint (Vergl. Gram. I. 67.) e zártabb kiejtés újabb jelenség, de hogy mikori, azt persze ő se tudja megmondani. A mikor azonban ezt nem hallgatom el, ugyanakkor megemlítem a következő dolgokat is:

α) A kaj-horvátban, melyet KOPITAR-VUK-MIKLOSICH-BELIĆ a szlovénhez sorolnak (l. erről REŠETAR, Der štokavische Dialekt 3—8, 20, JAGIĆ, Arch. IV. 395, 396.) s a mely régen a Dráva-Száva közt Verőczig volt elterjedve (l. JAGIĆ, Die Kultur der Gegenwart I. Abth., IX. Band: 24.), szintén van zárt *e*, *eⁱ* (Archiv XXIX. 307.) az ó-egyházi szláv *ě* helyén. S ez az *e*, *eⁱ* is azon hangtani egyezések egyike, a melyek a kaj-horvátot a szlovénhez kapcsolják. Nos hát ezekben a kaj-nyelvjárásokban az *ě* előtti szótagban levő *o* sok esetben *e*-vé lesz; pl. *obědъ* itt *ěbid*-nek hangzik (vö. Rad CXV. 74.), akár-csak a magyar *ebéd* szóban. Hasonló magyar szavak *Eszék*-, *eplény*; *o* helyett *e* más helyzetben *eczet*-, *gerezd* (l. kaj-horvát *grězd* Rad 115 : 73.).

2. A m. zárt *é* sok esetben *ei* diftongusból eredt; ilyen eredetű *é*-t különösen a ragokban tudunk kimutatni (vö. SZINNYEI, NyH.³ 110, 111, 133., NyK. XXXI. 207, 218, 219. stb.). A nyelvtörténet szolgáltat azonban néhány példát arra is, hogy tőszótagban előfordul *ě*~*é* is eredetibb *ei*-ből eredhetett. A *kék* szónak legrégebb előfordulásai *keyk*-nek vannak írva (vö. OklSz., a szó eredetére Gombocz, Tör. jöv.-szavak 60. l. és 13. §, l. még

Trócs. 25.); a mai *Décse* egykor *Deyche*, *Geyfa*, *Geicha*, *Geiza* (stb. Turul VII. 36., XII. 22., Sokféle VII. 143.) alakban volt írva. A mai *Vinnye* 1083—95-ben *Uueihna* (l. Magy. Nyelv II. 55.). A mai györmegyei *Vének* (Lipszkyben *Vinek* is) 1083—95-ben *ueinic* s ez nem más, mint a szláv *Věn-* (-ceslav stb. l. MELICH, Szláv jöv. I. 2, 130.) kicsinyített *Věnek* alak átvétele. A Döbr.-kód.-ben a mai *szín* (scheune, hütte, l. NySz.) szó *zein-*nek van írva, s ez a szó az egyh. szláv *seín-*nek az átvétele.

E néhány példából kétségtelen, hogy a mai *é~í* a töszótagban is eredhetett *ei* diftongusból; ilyen esettel lehet dolgunk a *Vének* és a *szín* szavakban is. Hogy ez az *ei* diftongus már az átadó nyelvjárásban is megvolt, nagyon valószínűnek tartom. Ilyen szláv nyelvjárások azonban csakis a szlovén nyelvben vannak.

A cseh-tótban az *ě* helyén ezek a megfelelések: a) rövid szótagú *ě*=cseh *ě*>*e*, tót *e*, b) hosszú szótagú *ě*=cseh *ie*>*é*>*í*, tót *ie* (változatok *ia*, *ja* is). E megfelelést azért említem, mert a magyarban már a XIII—XIV. században vannak cseh-tót szavak (vö. *bórfenyő*, *morvány*), s így az *ě* megfelelések közt is lehet ilyen.

Összefoglalva a mondottakat, ezt találtuk:

Az ó-egyh. szláv *ě* magyar megfelelői az esetek többségében zárt (és legtöbbször) hosszú *é*, a mely *í*-, *i*-vé is fejlődhetett. E zártság a nyugati bolgár nyelvjárásokból meg nem magyarázható. A hosszúságot illetőleg azt vallom, hogy az első szótagban levő *ę* több esetben a magyarban is megnyúlhatott (l. az *a*-, *á*-nál mondottakat); más esetekben viszont az ok a szláv hangsúlyban is keresendő. Ha azonban a szláv *ě* nem első szótagban vagy nem hangsúlyos helyzetben volt s a magyarból se magyarázható s mégis *é* a megfelelés, a nyújtott hangzót csakis olyan szláv nyelvből lehet megmagyarázni, a mely ismeri a quantitasbeli különbségeket (vö. pl. *Eszék* < szerb-horv. *Ősék*). A bolgár nyelv azonban, néhány macz. nyelvjárást leszámítva, nem ismer quantitasbeli különbségeket. A szláv jövevényszavakban levő zárt magy. *é* sok esetben diftongusos eredetű lesz, még pedig *ei*-ből, s ez sem szól a bolgár átadó mellett. — Vannak azonban esetek, mikor metathesissel (vö. *pelyva*), vagy hangzó-reductióval (*parlag*, *csorda*) vagy pedig olyan nyelvvel kell magyaráznunk a szláv *ě*-nek a magyarban való megfelelést, a mely nyílt *ę* ejtést ismer. Ez meg szlovén eredetű nem

lehet. Kétségtelen bolg. eredetű lesz a *császár* szó, a hol az *š* helyén *á* (eredetibb m. *a*) van.

Magyar és szláv nyelvtörténeti, meg nyelvjárási tekintetben tehát egyaránt helytelen az, a mit A. az ó-egyházi szláv *č* magyar megfelelőiről tanít. Nem csoda tehát, hogy én ezt a «hangtani mozzanatot» se vehettem olyannak, a mely A. bolgár elméletét kétségbevonhatatlanul bizonyítaná.

f) Egyéb hangtani jelenségek.

Szláv jövevényszavaink hangtani kritériumai közt egy sincs, a melynek vallomása olyan kétségbevonhatatlan volna, mint az ósszláv *-ktj-*, *tj* és *dj* helyén levő megfelelés. E hangkapcsolatoknak ugyanis ez a megfelelésük az egyes szláv nyelvekben:

ósszláv:	egyh. szl.	bolg.	szerb (što)	csa- kaj-	horvát	szlov.	cs.	t.	lengy.	or.
<i>ktj:</i>	<i>št</i>	<i>št</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>c</i>	<i>c</i>	<i>c</i>	<i>č</i>
<i>tj:</i>	<i>št</i>	<i>št</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>c</i>	<i>c</i>	<i>c</i>	<i>č</i>
<i>dj:</i>	<i>žd</i>	<i>žd</i>	<i>đ</i>	<i>j</i>	<i>đ, j</i>	<i>j</i>	<i>z</i>	<i>z, dz</i>	<i>dz</i>	<i>ž*</i>

Egy ósszláv **pektj-*ből tehát *peštj*, *peč*, *peć*, *pec* stb.,

*) E megfelelések sem kivétel nélküliek. Az isztriai *čič*-ek horvát nyelvében a *tj*-nek *č*, *dj*-nek *ž* (ritkán *j*) felel meg. Az isztriai szlovén nyelvjárásokban *tj*-nek *č* a megfelelője (l. REŠETAR, Der štok. Dialekt 48. l.). HABELICH, JAMBRESSICH, BELLOSZTENECZ kaj-horvát szótáraiban a *tj*-nek *č* (írva *ch*: *szrecha*: fortuna, *pèch*: fornax; ritkán: *č*, írva *chy*: vö. *gachya*: femorale JAMBR.), a *dj*-nek *j* és *gy* felel meg (vö. *szaja*: fuligo, *meja* és *megya*: limes, *hèrgya*: ærugo stb. E szótárak nyelvében ósszláv *ō=u*: *ruka*: manus stb.). PERGOSSICH nyelvéről l. POLIVKA Gy. értekezését a KADLEC K.-féle «Stefana Verbecija Tripartitum... Beograd 1909.» cz. kiadványban. A szerb-bolgár-macedóniai [átmeneti] nyelvjárásokban *tj* = *k*, *č*, *dj* = *g*, *đ* stb.; sőt találunk szerb nyelvjárásokat, a hol *ty* és *gy* (*kútya*, *megya*, *rgya* lásd BROCH, Die Dialekte des südlichsten Serbiens 37, 38, 41. l.), *č* és *dž* (tehát *gače*: gatyá, *noč* = éjszaka, *medžá* u. o. 40. l.) a hangzás. — A horvát nyelvjárások közül a chersóiban *č* = *ty* Arch. XXX. 164.

*matjocha-ból *mašteha*, *mačeha*, *mačiha* stb., *medža-ból *mežda*, *međa*, *meja* stb., *rüđia-ból *ržda*, *rđa*, *rja* stb. lesz. Az olyan magyar szavak tehát, mint *mostoha*, *Pest* és *pest* (Oklsz., MTsz.), *mezsgye*, *rozszda* csakis bolgár nyelvek, ellenben a *megye*, *ragya*, *gatya*, *parittyá*, *pötye* (MTsz.) szavak a fentebbi összeállítás alapján csakis szerb (što-nyelvjárási) eredetűek (és nem szerb-horvátok, mint A. hiszi) lehetnek. Hogy valóban szerb eredetűek-e (vö. hogy a szerb *č*, *đ* több nyelvjárásban majdnem *ty*, *gy* hangzású, l. REŠETAR, Der štok. Dialekt 136. l. és VUK³ alphabetum), az attól függ, hogyan magyarazzuk a szlovén-horv. *j*-éket és a szlovén *č*-éket (l. ASBÓTH, Nyr. 29 : 496, VONDRÁK, Vergl. Gramm. I. 276.). Én azonban ezúttal e kérdéssel nem foglalkozom, nem tárgyalom, hogy szerb területen is *đ* helyett *j*, viszont horvát területen *j* helyett *đ*, akárcsak a szlovénben, hogyan és mikép jelenik meg (l. REŠETAR, Der štok. Dial. 5, 134. s köv. l., ugyanígy szlov. *č* és *č*, l. u. o. 48. l.), nem pedig azért, mert szándékom róla A. egy újabban megjelent értekezése kapcsán külön írni. Azt azonban kiemelem, hogy A.-nál a *št* — *žđ* ~ *č*, *đ* megfelelések csak addig jók, a míg a bolgár-szerb-horvát hatást magyarazzák, mihelyt mást is vallanak, akkor már mindenféle csűrés-csavaráshoz folyamodik. Fényes példája ennek a *szērēncse* és a *lēncse* szó A.-féle magyarázata is (l. először Szláv szók 13., majd Archiv XXII. 451., Izvjestija VII : 4, 249, 251, 263. s részletesen Nyr. XXIX. 494.). A m. *szērēncse*-nek, *lēncse*-nek az egyh. szlávban *srēšta* (*srēšta* VOND. I. 406.), *lēšta* (*ē*=nasalizált *e*), a bolgárban *srēšta*,*)

*) A bolgár irod. nyelvben *srēšta* (срѣшта; nyelvjárásban срѣоашта is Arch. XVI. 197.) «begegnung» jelentésű; egyes nyelvjárásokban azonban (szerb.-bolg. átmenetiben?), a mint GEROV szótárából látom, melyet nekem is «sikerült megszerez-nem», «glück» jelentésben is járatos. A. újabban megint hozzászólt a «szerencse» szó eredetéhez (Nyelvtudomány II. 101.). E cikk megjelenése után is fenntartom az itt kifejtetteket. CONEV B., szófiai egyetemi tanár a szóra vonatkozólag ezt írja nekem: «*srēšta* bedeutet im Bulg. nicht ‚Glück‘, sondern ‚Begegnung‘; man sagt *dobra srešta*, aber versteht man nicht wie im Serb. ‚gut Glück‘, sondern ‚gute Begegnung‘. Nur in manchen macedonischen Mundarten macht man einen Unterschied zwischen *srēšta* (oder *srešća*) ‚Begegnung‘ und *sreka* = ‚Glück‘.

lešta, a szlovénben *sréča*, *léča* (nyelvjárásonként *srenča*, *lenča* is, l. MELICH, Szláv jöv. I. 1, 6. és MIKL., Vergl. Gr. I. 309.) felel meg. A Freisingeni nyelvemlékekben van arra bizonyíték, hogy az ősszláv *tj* helyén a szlovén nyelvjárásokban úgy mint ma *č*-t is ejtettek, ott van erre a *vuensih* adat, a melyet csupán *venčih*-nek (= ó-egyh. szlávban *věštъsichъ* volna) lehet olvasnunk. Egyszóval minden a mellett szól, hogy itt szlovén átvétellel van dolgunk. A ilyenkor inkább elhiszi, hogy a szlovénben a X., XI. században nem volt még *č*, hanem csak *č*,*) bár a Freis. nyelvemlékek, mint fentebb láttuk, ezt így nem igazolják; inkább hiszi, hogy a m. *szērēncse* (régibb *szērēncsa* NySz., OklSz., MTsz., még régibb **szrēncsa*), *lēncse* (*lōncse* MTsz., feltehető régi m. alak **lēncsa*) egy bolg. *srēšta*, *lēšta* szóból lett. «Mint-hogy t. i. magyar szó *st*-n nem kezdődött, az *st* csoport ejtése a szótag elején is (**len-ste*, **szeren-ste*) nehézséget okozhatott és lett hangátvetéssel **lenste*, **szerenste*-ből *lentse*, *szereintse*, mai írásunk szerint (!! *lencse*, *szereencse*)» (Nyr. 29 : 495.).**)

E magyarázatra csak azt jegyzem meg, hogy A.-nak igaza van, mikor azt írja műveiről írt bírálatában, hogy «kettőnk közt» — úgy látszik — «kölcsonös megértésről alig lehet szó» (22. l.), mert «lehetetlenségnek tartja» (l. 24. l.), hogy engem meggyőzzön, s ép ezért nem is kíván engem meggyőzni. Engem csakugyan a *lēncse*, *szērēncse*-féle magyarázatokkal, a melyeknek semmiféle pozitív alapjuk nincs, nem lehet meggyőzni, mert én azt tartom, a mit OBLAK V. «Macedonische Studien» cz. műve 59. lapján így írt meg: «Ich glaube, dass sich die sprach-

Die letztere Bedeutung ist aber, scheint es mir, dem serbischen Einfluss zuzuschreiben. Das Wort *srešta* sollte man eigentlich mit *e* (mai bolgár helyesírás szerint срѣшта-nak kell írni a szót), nicht mit *š* schreiben. Man sagt überall *srešta* und nicht *sr'ašta*, wohl aber das Verbum: *sr'aštam* (срѣшам). Daher nach graphischer Analogie: срѣшта».

*) Hogy a *gatyá*-, *megye*-féle szavak szerbségével akkor mi lesz, azt nem említi; vö. LESKIEN, Gramm. der altb. Spr. 1909, 38. l.

***) Ha A. magy. **szrēnsta* > **szērēnsta* > **szērēnste* > **szereintste* > **szereencse* > *szērēncse* fejlődési sort venne fel, akkor se lenne helyes tanítása. A m.-ban az *st*, *sty* megmarad, vö. *beste* (Ung. Spr. 201.), *sekrestye*, *ostya*, *borosta* stb.

lichen Thatsachen nicht nach unserer Theorie zu modificiren haben, sondern dass letztere sich den Thatsachen anbequemem muss, mögen dieselben noch so sehr unserer Systemisirungssucht widerstreben». Már pedig A. hangtani magyarázataiban nagyon sok ilyen «Systemisirungssucht»-ból származó «helyesbitett alak» fordul elő.

Hasztalan álltam volna elő néhány hangtani kritériummal. Ilyenek az *š*: *é* megfelelésen kívül:

a) Az ósszláv *st+j*, *sk+j* (vagy palatális magánhangzó: *e*, *h*, *h*, *k*, *i*)* az egyházi szlávban és a bolgárban *št*-vé, a szlovénben *šč*-vé, az ócsehben *šč*-vé (lásd GEBAUER, Hist. ml. I. 521; a cseh-tót szerkesztésű Kievi levelekben is *šč*, mai *št*), a lengyelben *šč*-vé, az oroszban *šč*-vé, a kaj-horvátban *šč*-vé, a što- és cászorb-horvátban *št*, *šč* (*šč*, *š*, vö. REŠETAR, Der štok. Dial. 135. l., Arch. XXX. 163.) -vé lett. — Az olyan magyar szavak, mint *csuka* (bolg. *štuka*, szerb *štuka*, nyelvj. alakv. *šuka* REŠETAR, Der štok. Dial. 135. l., kaj-horv. *ščuka*, szlov. *ščuka*, stb.), *csáva* (bolg. *štava*, szerb *štava*, kaj-horv. *ščava* BELLOSZT., szlov. *ščáva*), *csorba* (bolg. *štrb* MIKL. EtWb., vö. szlov. *ščrbav* stb.) a legkönnyebben olyan nyelvből magyarázhatók, a hol *šč* a szókezdet. S arra, hogy ilyen *šč*-ből a magyarban *cs*- válhat, biztos példa nézetem szerint *Csépán* (l. MELICH, Szláv jövevényszavak II. 173. és CzF.) = *István* szavunk, a mely csakis egy katolikus szláv *Ščepān* alakból került a magyarba.

A. régebben (vö. A szláv szók a magyarban 15. l.) a *csorba*, *csáva*, *csuka* szavak *cs*-jét úgy magyarázta, hogy a bolg. *št*-ből a magyarban lett a *cs*, mégpedig azért, mert «*st*-vel nem kezdődik szótag a magyar nyelvben». E magyarázatát A. visszavonta;**) ha azonban azt hisszük, hogy megfejtésért a bolgár nyelvtörténethez vagy nyelvjárásokhoz (vö. hogy a bolg. nyelvjárásokban *št*-nek minden helyzetben, tekintet nélkül a *št* ere-

*) A megfelelő *zd*-, *zg*-ből *žd* lesz; van szláv nyelv vagy nyelvjárás, a hol *žj*-, *ž*-vé lett. Vö. m. *rözse* ~ *rözsgye*, *rážsgya*.

**) Vö. Nyr. XXIX: 495.: «ma már nem hiszem, hogy szó elején . . . *st*-ből lehetett a *cs*, a *csuka* és *csorba* szót tehát ma már nem merném *št*-n kezdődő alakokból magyarázni».

detére *šć*, *št*, *šč*, *šč* ejtése is van, l. JAGIĆ-Festschrift 324., OBLAK, Mac. Stud. 55—68. l.; vö. különben még *što* = *šo*, *čo*, *ščo* BERNEKER EtWb. 165.), hát akkor nagyot csalódunk. Ő sokkal régibb korokba megy vissza, mert feltesz egy bolgár nyelvjárást, melyben a bolg. *št* szó belsejében már *št* volt, szó elején pedig még *šč*~*č* *) Hogy ilyen bolgár nyelvjárás se ma, se a multban ki nem mutatható, az A.-t nem zavarja, mert ha ma ilyen nincs, «evvel nincs bebizonyítva» — folytatja — «hogy ilyen nyelvjárás nem is lehetett» (l. Izvjestija VII. 4:259—261.). Valóban jobb feleletet e magyarázatra nem írhatok, mint ha — a vezetéknevek megváltoztatásával — kiírom A. rólam írt bírálatának következő «klasszikus» helyét (19. l.): ASBÓRH «mindenfélére gondol, csak arra nem, a mi pedig, azt hiszem, az első gondolat, a mely egészséges ember agyában támadhat», arra t. i., hogy itt nem bolgár, hanem szlovén-kaj-horvát *šč*-ből lett a m. *cs*.

b) Egy másik hangtani kritérium, a mely nem bolgár, a *villa*, székely *silla* (ár, MTsz., HORGES, Hétfalusi csángó népmesék 463.) szavak hosszú *l*-je. Kétségtelen dolog, hogy ez az *-ll-* eredetibb *-dl-*-ből való, s hogy eredetibb magyar alakok *vidla*, *silla. A *villa* régibb *vidla* alakja meg is van a nép- és a régi nyelvben (NySz., MTsz.). Ez a m. *vidla*, *sidla akkor lett *villa*-vá, *silla*-vá, a mikor a *hadlani*, *edleni*, *üdeni*, *vadlani* (l. Ehr.-k. 10.) stb. *hallani*-vá, *elleni*-vé, *ülleni*-vé, *vallani*-vá stb.***) Egy szóval kétségtelen, hogy a m. *villa*, *silla* egy szláv *vidla*, *šidlo* szóból eredt. Igen ám, de mind az összláv *-dl-*, mind pedig a *-dlo*-képző az egyh. szlávban, a bolgárban, a szerbben, a horvátban, az oroszban *-l*-nek, *-lo*-nak hangzik s a nyelvjárások és a nyelvtörténet vallomása alapján ez volt a hangzás a IX—X. század óta mindig. A csehben, lengyelben, szorbban ilyenkor *-dl-* a hang. E szerint a *sillá*-nak az egyik részen *šilo*, sz. *šilo*,

*) A dolog megértéséhez tudnunk kell, hogy a bolg. *št*-k egy része >*štš >*stš >*šč-n keresztül (összláv *sk*+*j* vagy palat. vok.), más része *štš >*stš-n keresztül (*st*+*j*), ismét más része *štš >*tš >*t-n (eredeti *tš*) stb. keresztül fejlődött (l. VONDRÁK, Altkirch. Gr. 112, 133. l., LESKIEN, Handbuch⁴ 53. l. stb.).

**) Hasonló esetek *motolla* (?), *szöllő*, *zellér*.

ča-horv. *šilo*, or. *šilo*. a másikon *šidlo*, *šidlo* felel meg (l. MIKL. EtWb. 339.); ugyanígy a *villá*-nál *vila* van az egyik részen (szerb *vila*, többes: heugabel, ča-horv. *vila* (több. *vili*), or. *vily* (több.), *vidla* (több. *vidle*, *vidly*) a másikon (vö. MIKL. EtWb. *vidla* 391.). A szlovén nyelv itt is átmeneti nyelv a délszlávoktól a cseh-tót-lengyel-szorb nyelvhez. Gail völgyében ma is *šidlo*-t mondanak (l. VONDRÁK, Fris. pam. 20.) a közszlovén *šilo* helyett. S hogy a szlovén nyelvben a X., XI. században is volt *-l-* mellett *-dl-*, ott vannak bizonyítékul a Freisingeni nyelvemlékek adatai (*vzedli*, *modliti-re*, l. VONDRÁK, Fris. pam. 8; l. még Arch. XVI. 156.). Lehet, hogy A. képzelőtehetsége itt is fel fog tenni egy bolgár nyelvjárást, a hol *-l-* mellett *-dl-* alakok is lehettek, mert hisz ősszláv alapról tekintve valamikor a bolgárban is *-dl-* nek kellett lenni, lehet, mondom, hogy ő ezt fel fogja tenni, de ez újabb «elméleti játékát» komoly nyelvész csak mosolyogva fogja fogadni.

Szaporíthatnám a példákat; mondhatnám, hogy a m. *bodnár* se egy bolg. *боднаръ átvevése, hanem akár egy szlov.-tót *bednár* mása (*e-á* > *o-á*: szlov. *pehár* > *pohár*, régi m. *gyentár* ~ *gyontár* ~ *gyantár*), ámde mindaz A.-tal szemben nem érv. Hiszen ő ezeket az újabb hangtani érveimet éppúgy «kimagyarázná» a bolgárból, a mint tette a *szerencse*, *bürü* szavaknál és egyéb bizonyítékaimnál, mert A. az elmélete után indul, s mivel az ő saját elmélete szerint nyelvünkben nincs szlovén szó, hát azért a magyar és szláv tudós világgal is el akarja hitetni, hogy ilyen nincs (l. NyK. 26: 329, 346., Szláv szók 39.; tót szó is alig van nyelvünkben szerinte l. Nyr. XXXI. 70. és sok más írásában). A hangtani bizonyítékoknak döntő szavuk van, de nem szabad kínvallatással erőszakolnunk a bizonyítást, mert ilyen eszközökkel szerzett bizonyítékaink a való tényeknek meg nem felelők lesznek.

Én nekem tehát olyan bizonyításhoz kellett folyamodnom, a mely ellen nincs appellata. Eszembe jutott az egyszeri püspök, a ki egyik *canonica visitatio*-ja alkalmával haraggal támadt az őt ünnepiesen üdvözlő szónokra, mondván, miért nem harangoztatott tiszteletére. A szónok 77 okkal mentegetőzött, melyek elsorolását így kezdte meg: Először azért nem harangoztattam, mert nincs harangunk. Erre a püspök a többi 76 oknak felsoro-

lását nagy kegyesen elengedte. Asbótnak én is ilyenféle bizonyítással akartam megmutatni, hogy szláv jövevényszavaink eredetéről vallott nézete lényeges módosításra szorul, mert e tanításban sok olyan van, a mi a legegyszerűbb ismeretünkkel ellenkezik. Hangtanilag hiába hoztam volna fel ezt vagy amazt, A. bolgár elméletével mindent ki- és megmagyarázott volna. Olyan segítségre, olyan okra volt tehát szükségem, mint a milyen a fentebb idézett adomabeli ok. Ilyen okot pedig eleget találtam a történetben, a melyről vallom azt, a mit MILETIĆ LJUBOMIR egy alkalommal — másra vonatkoztatva — így fejezett ki: «Wenn die Geschichte . . . ignorirt wird, kann . . . auch die Lautphysiologie nicht competent mithelfen» (Archiv XX. 598.). Én tehát elkezdtem vizsgálni az ó-egyházi szláv nyelvemlékek szókészletét s ezt a szókészletet összehasonlítottam a mi szláv jövevényszavainkkal. Egy ilyen szó volt pl. a m. *király* szó.

A «βασιλεύς rex» szó sokszor előfordul a bibliában, s az ó-egyházi szláv emlékek kivétel nélkül *cěsarъ* (цѣсарь; később царь: *carъ*, l. JAGIĆ, Cod. Mar.) szóval fordítják; *kralъ* szó sehol, de sehol ez emlékekben elő nem fordul. A katolikus szláv emlékekben (bibliákban) éppen fordítva van; ott a *kralъ* szó fordul elő, ellenben a *cěsarъ* (ilyen alakban, rex jelentésben) sehol sem lelhető.

E tényekhez hozzáadtam (l. művem I. 1, 124, MNy. IV. 24.) s újabb pótlásul hozzáadom a következőket:

α) A bolgár népnyelv és régi nyelv nem ismeri a *kralъ* szót.

β) A bolgár állam fejét sohase hívták *kralъ*-nak; a legrégibb időben a görög feliratok tanúsága szerint καναξ ὀβριγγή (l. Izvjestija russk. archeol. instituta vъ Konstantinopolje VII. 1: 2—5. = fenséges kán), később a IX. századtól *carъ* (l. u. o. 25.; így volt Simeon-nál, Joan Asen-nál stb.) volt a czíme. A bolgár nép történetében a *kralъ* méltóságnév sohase fordul elő (vö. Titli na bulgarskitě vladěteli, tárcza a Prěporecъ című lap 1908. évi 116. számában).

γ) Nem régen a bolgár fejedelemséget királlysággá emelték. Senkinek se jutott eszébe Ferdinand királyt másnak, mint *carъ*-nak, a királlyságot másnak, mint *carstvo*-nak nevezni.

Az a bizonyos «harang» tehát nincs meg a bolgár nyelvben. De azért A. kíváncsi a többi 76 okra is, mert ezt mondja:

α) A mi a közös szláv nyelvben megvolt, annak valamikor meg kellett lennie a bolgár nyelvben is (l. bíráló 53. l.).

β) A. már most azt hiszi, hogy a *korľb: *kraľb* «szó talán csak megvolt, ... a mint a szláv szó sajátos és egészen szabályos alakváltozása,*) sőt még a hangsúlyozás*) és a tőhangzó quantitasának tökéletesen a többi hasonló szavaknak fejlődése is mutatja, az összes szláv nyelvekben» (64. l.), majd egy másik helyen (67. l.) ismétli az itt idézetteket, mondván: «... a *korľb alapra visszamutató szláv szavak, a szorb nyelvet kivéve, az összes szláv nyelvekben szakasztott ugyanazt az alakot mutatják, a melyet a szláv hangtörvények szerint várnunk kell, lehetetlen föltennünk, hogy e szó csak a VIII. század vége felé jutott volna bele az akkor már szétszórta szlávok nyelvébe...» Egyszóval A.-nak az a nézete, hogy hangtani érvek alapján fel kell tennünk, hogy a *korľb: *kraľb* szó egykor minden szláv nyelvben megvolt, s a hol ma nincs meg, ott csak a szláv népeknek a szláv őshazából való kivándorlása után vesztett el. Így meg kellett lenni a szónak az A. által feltett honfoglalás-kori magyarországi bolgár nyelvben is.

A legelső, hogy megvizsgáljuk a szláv *korľb: *kraľb* szót, vajjon mit mondanak róla a szlavisták.**)

A szlavisták a szó eredetét illetőleg abban megegyeznek, hogy jövevényszónak tartják. Csakhogy míg az egyik rész (FORTUNATOV Archiv IV. 577., LORENTZ u. o. XXVII. 475. és ASBÓTH) az egységes, közös szláv nyelv korában átkerült germán jövevénynek tartja (olyannak mint *кѣнезь*, *pěneзь*, *myto* stb. szavakat), a nélkül hogy az átvett germán szót meg is tudná jelölni, addig a szlavisták másik, nagyobb része újabb, a szláv nyelvek szétválása utáni felnémet eredetű jövevényt lát a *kraľb* ~ *korolb*

*) Én emeltem ki.

***) A szónak az egyes szláv nyelvekben ezek az alakjai: szerb.-horv.: što-nyelvj.: *králj* (gen. *králja* VUK³), ča-nyelvj.: *králj* (gen. *králja*, NEMANIČ, Sitzungsber. CIV. 376. Bécs), kaj-nyelvj.: *kràly* (rövid *a*-val, l. HABDELICH, Jambri. [itt az indexben *krály*], BELLOSZI. [szerinte dalm.-horv. *král*] | szlov. *králj* (gen. *králja*, hazai szlov. *krájo*, gen. *krála* Küzmics, Nouvi zák. MÁTÉ I. 6.) | t. *král*, cseh *král* | lengy. *król* | or. король (gen. короля = olv. *károly*, *károlyá*).

szóban. Ez a másik csoport azt mondja, hogy a szláv szó Nagy Károly (6-fn. Karal, Karl Arch. XXIV. 571.) császár nevéből átkerült szó, tehát lényegében olyan, mint a [germ.-gót] *kaisar* ~ szláv *česařb*: lat. *Caesar*. E nézetet először DOBROVSKÝ mondta ki, utána nagyon sokan vallották, így MIKLOSICH is (l. EtWb.). Az újabb időben ezt a nézetet vallja, hogy többet ne említsek, BAUDOIN DE COURTENAY (a DALJ-féle szótár legújabb, harmadik kiadásában), BUDMANI*) s ezt a tanítást hirdeti VONDRÁK is legújabb műveiben (l. Altk. Gram. 46., Vergl. Gram. I. 229—230, 309—10.). E férfiak nyilván azért hirdetik e tanítást, mert ők lehetségesnek tartják, hogy az ú. n. *tort-típusú szavakban nyilvánuló törvényszerű hangtani jelenség a szláv nyelvek elágazása után is működésben levő hangtani megfelelés lehetett. Ha mi ugyanis figyelembe vesszük, hogy a szláv *ort-, *olt- típusú szavakban nyilvánuló hangtani törvény szerint keletkeztek a következő földrajzi elnevezések: a mai bolg. *Lom* folyót egykor *Almu(s)*-nak hívták; a mai isztriai *Albona* várost horvátul *Labín*-nak hívják; az *Elbe* folyót egykori *Albi(s)* neve alapján csehül *Labě*-nak, lengyelül *Laba*-nak nevezik; az isztriai *Arsa*, régi lat. *Arsia* folyót horvátul *Raša*-nak hívják, a quarnerolo-i olasz *Arbe* szigetet horvátul *Rab*-nak hívják. S itt van a m. *Rába*, a mely egy *Arbo-ból (vö. *Arr-ābo(n)*, HOLDER, Altcelt. Sprachsch.) szláv *Raba* közvetítésével érthető meg. Mindez nem volna lehetséges, ha az *olt, *ort > *lat*, *rat* fejlődés nem lett volna lehetséges a szláv népeknek az őshazából való kivándorlása után is (l. VONDRÁK Altk. Gram. 46., Vergl. Gr. I. 300.). Ugyanezt kell mondanunk a *tert- (*telt-), *tort (*tolt)-csoportú szavakról is. Sofia bolgár fővárosnak *Srjādec* (vö. ЖИРЕЦК, Die Romanen I. 33., MNyv. II. 101.), *Srēdec* a bolgár neve; ez a név az V—VIII. századi *Serdica* névből alakult szláv hangtani törvényeknek megfelelően. A szerb-horv. *Srļjēem*, *Srēm*

*) Nagyon tanulságos, hogy BUDMANI azért sem tartja az egységes szláv nyelv korából való szónak, mert az ó-egyh. szláv emlékekben a βασιλεύς-t mindig *česařb*-ral, *carb*-ral fordítják (l. horv. akad. szót: «Ne može se reći da je riječ praslavenska već radi doba u koje se primila, pa i s toga što u njoj starijim staroslovenskijem knjigama mješte *kraľ* ima svagda *česařb* istina da se grč. βασιλεύς prevodi *česařb* i *car*» V. 450. l.

(l. MNyv. II. 101.; Cherso sziget egy vidékét is *Srêm*-nek hívják Arch. XXX. 201.) az egykor lat. gör. *Sermium, Σέρμιον névből alakult hasonló szabályossággal. Pedig se a *Srêdec*-ről, sem a *Srêm* tulajdonnévről nem lehet azt állítani, hogy a közös szláv nyelvégység korából való kölcsönzések volnának. Más szóval nekünk el kell fogadnunk, hogy az **ort-* (*olt-*), **tert-* (**telt-*), **tort-*, (**tolt-*)-csoportú szavakban megnyilatkozó hangtani törvény a szlávoknak az őshazából való kivándorlása után is működésben lehetett.*)

A szláv *kralb* alak szabályosságát tehát szépen megmagyarázhatjuk a szlávoknak az őshazából való kivándorlása után is. S mit szól ehhez a hangsúlyozás és a tőhangzó quantitása? Ki van mutatva, hogy a szerb *trâ*-nak az oroszban *tôro*, a csehben *trâ* (rövid *a*), míg egy szerb *trâ*-nak az oroszban *torô*, a csehben *trá* (hosszú *a*) felel meg (l. LESKIEN vizsgálódásai nyomán JAGIĆ előadását Indog. Forschungen 1894. Anzeiger III. 251—254.). Példákkal megvilágítva a *kralb* szó szempontjából ide tartozó eseteket, mi a cseh *vrána*, *klâda*, *blâto*, *hrâch*, *kráva*, orosz *voróna*, *kolóda*, *bolóto*, *goróch*, *koróva*, szerb *vrâna*, *klâda*, *blâto*, *grâh*, *krâva* analógiák alapján azt várnók, hogy a cseh *král*: or. *korótb* alapján a szerbben *krâlj legyen a szó, mert itt az eredeti emelkedő hangsúlylyal (A. «gyenge»-nek nevezi) ejtett hosszú szótagok megrövidültek, s lettek eső (A. «erős»-nek

*) Legyen szabad itt több olyan törvényre rámutatnom, a mely később, a szlávok mai lakó helyén is egy ideig működésben lehetett: Ide való a quarneroi *Cherso* szigetnek horv. *Cres* neve (vö. Arch. XXX. 189. és fentebb *Srêm*, *Srêdec*); indogerm. *ã*=szláv *o*, jövevényiszóban: *Asmu(s)* folyó = ma bolg. *Osъm*, *sanctus-*, *santo*-val összetett dalmát nevek horvátul ma *Sut*, *Su*-nak hangzanak (l. JIREČEK, Die Romanen I. 36.) és ugyanitt *sanctulus*-ból *sutlb* lett (Archiv XXX. 310., jelentés «koma») egy -*ô*-non keresztül. A magyarok szláv neve (orosz *ugre* l. SOBOLEVSKIJ, Lekciji po ist, rus. jazyka 20., szlov. *voger*, cs. *uher*, lengy. *wegrzyn* stb.) szintén nem lehet a szláv őshazából hozott szó. Beesesnek tartom a *g > z* szempontjából (l. Arch. XXVI. 563.) a karintiai *Gail* folyó (vö. Umlauf, Geogr. Namenb.: *Gilia*, *Gilitala*) *Zilja* nevét (l. RANK szót. cseh *Zilje*). A *k > c*-re vö. szlov. *címa* < kfn. *kíme* BERN. EtWb. A hosszú *û > y*-re is vannak kivándorlás utáni példák stb.

nevezi) hangsúlyúakká. A horv. *ča*-nyelvjárásban az eredeti hosszúság megmaradt (vö. Arch. XXX. 160.: *kráva*, *vrána* és *králj*, gen. *krāljà*), míg a kaj-horvát nyelvjárások egy részében rövid *a*-nak kell lenni (vö. pl. BELLOSZTENECZ szótárát, a ki *kràly* mellett *vràna*, *klàda*, *blàto*, *gràh*, *kràna* rövid *a*-val való alakokat ír, ugyanígy Jambr., Habd. és Arch. XXIX. 352.). A kaj-nyelvjárások másik részében *králj* a szó, tehát úgy mint a *što*-nyelvjárásban, az az a szerb nyelvben. A szerb nyelvben ugyanis a zárt szótagban levő rövid hangzók újabban megnyúltak (vö. Arch. XXIX. 313. és VONDRÁK, Vergl. Gram. I. 229, 230.) s lett a szó *krāl̄j*, gen. *krāl̄ja*.

Ez a hangsúly és mennyiségi szabályosság is azonban teljesen megmagyarázódik, ha tekintetbe veszünk a *Srēm*, *Srēdec* stb. nevéken kívül olyan szavakat, a melyek tárgyi okokból nem lehetnek közös szláv nyelvi jövevények, s mégis ott, a hol megvannak, teljesen szabályos hangsúlyt és mennyiséget tüntetnek, az az olyanok, hogy ha tárgyi okokból nem kellene átvételüket újabb, a szlávoknak az őshazából való kivándorlása utáni időbe tennünk, azt kellene mondanunk, hogy közös szláv nyelvi jövevények. Itt van pl. a «*cruх*»-ot jelentő szláv *krīžь* szó, a mely csakis kath. szláv kifejezés (l. MEL., Szláv. jöv. I. 2, 324. és VONDRÁK, Vergl. Gr. I. 28.), s a mely alakilag is, hangsúly és mennyiség tekintetében is teljesen szabályos a szerbben, horvátban stb. (vö. kath. szerb *krīž*, gen. *krīža* VUK³, *ča*-horv. *krīž*, gen. *krīžà*, LESKIEN, Untersuchungen 17, kaj-horv. *krīž* és *krīž* JAMBR., BELLOSZT., t. *krīž*, cs. *krīž*, lengy. *krzyż*, kisor. *krīž*, *krīžà*: kreuz am rücken LESKIEN, Unters. 17. stb.). Ilyen szó a p a p o t jelentő szláv *popъ* (vö. szerb. *pòp*, gen. *pòpa*, *ča*-horv. *pòp*, gen. *popà*, or. *попъ*, *попà*, LESKIEN, Unters. 8), a «bójt»-öt jelentő *postъ* szó (vö. erre LESKIEN, Unters. 10.), a kath. szláv *mъša* (vö. *ča*-horv. *màša*, kaj-h. *mèša*, cs. *mše*, l. *msza*, szlov. *meša*, *maša* REŠETAR, Štokav. Dial. 41. és műve-met) stb. Már pedig a *popъ*, *krīžь*, *postъ*, *mъša* tárgyi okokból nem lehetnek közös szláv nyelvi jövevénytörök.

A szláv *krāl̄ь* szó is tehát alakilag is, hangsúlya és a vokális quantitása tekintetében is alakulhatott teljesen szabályosan a szláv őshazából való kivándorlás után is, s ekkor megtörtént, hogy egy-egy szláv nyelvbe nem is tudott behatolni a szó. Más szóval

a *kralь* alakulhatott Nagy Károly *Karl*, *Karal* nevéből s a bolgárba tényleg soha se tudott bekerülni. A magyar *király* szó se eredhet tehát a bolgárból, mert ott a szó sohase volt meg, s ezen nem segít se a szó hangsúlya szabályosságának emlegetése, de még az a sok feltevés sem, a mit A. hozzáfűz, a mely feltevéseket még csak felsorolni is egy egész litánia; íme belőlük izelítőül: . . . «bolgár lehetne a magyar szó . . . a bolgárban meglehetett a *kralь* szó a legrégebb időben . . . később . . . elveszhetett . . . (bírálat 69. l.)», azonban elég; ha az a bizonyos «harang» csak meg lehetett, elveszhetett, hát mi a kifejtettek alapján nyugodtan mondhatjuk, hogy a bolgárban nem is volt meg. A tárgyi tények szólnak ellene; «de strigis, quæ non sunt, nulla mentio fiat».*)

Csakhogy nem minden egyes szóban van olyan világos tárgyi vallomás, mint a *király* szóban, vagy a magyar jogi műnyelv szláv eredetű szavaiban (vö. *szavatol*, *poroszló* stb.), vagy a keresztény terminológia kifejezéseiben. Én pedig ilyen, látszólag semmi tárgyi tartalommal nem bíró szavakat is tanulmányoztam művem I. kötete első részében. Nekem feltűnt, hogy ez emlékekben van ugyan szó *ablak*-ról, *asztal*-ról, *derék*-ről stb., de a megfelelő szavak nem *oblokь*, *stolь*, *drěkь* stb. Megvizsgáltam a bolgár nyelv történetét is, meg a nyelvjárásokat is, s azt találtam, hogy se ma, se a nyelvemlékekben gazdag történeti multban nincs szó bolgár nyelvi *oblokь*-ről (= ablak), *stolь* (= asztal)-ról, *drěkь* (= derék)-ről stb. Pedig a felsorolt szavak eredeti szláv szavak. Ekkor, a mai és a nyelvtörténeti állapot valómása alapján, megrajoltam az illető szó geográfiai térképét s szemléltetés céljából ezzel is akartam bizonyítani, hogy az illető magyar szavak nem bolgár szláv nyelvi jövevények.

Ez eljárásomra A. azt mondja, hogy az én térképeim hamisítványok (l. bír. 22. l.), hamisítványok, mert «a mai bolgár szó van bele rajzolva a térképbe, valamint a többi szláv

*) Jól esik itt megemlítenem, hogy JAGIÓ egy legutóbbi cikkében (l. MNyv. V. 133.) azt bizonyította, hogy a *kralь* nyugati, a *carbь* keleti (görög) műveltségi körhöz tartozó szlávok kifejezése. A szerb *krālј* intézmény magyar eredetű.

nyelveknek mindig csak a mai nyelvhasználata van föltüntetve, és a bolgár szó mindig olyan helyre van írva, a mai Bulgáriába, a hol természetesen nem hathatott sem ma, sem 1000 és több évvel ezelőtt a mi nyelvünkbe» (u. o. 22. l.). Nagy szerencse, hogy ez okvetéséhez odateszi, hogy «csaknem kivétel nélkül», mert ezzel legalább némileg elismeri, hogy e tekintetben is a történetnek és nem csak a mának az alapján állok.

A. a szavak «földrajzi elterjedése»-kutatásától (l. bír. 16. l.) nem sokat remél, hiszen neki az a nézete, hogy a mi megvolt egykor a közös szláv nyelvben, annak meg kellett lennie a bolgárban is (l. bír. 53. l.). Én erről a nézetről akarok pár szót szólni, mert A. fejtegetéseiben ez az elmélet játszsza a legnagyobb szerepet. Ha én azt mondom: a bolgárban ma sincs, a multból se mutatható ki (IX. száz. óta) egy «ablak» jelentésű *oblokъ*, erre A. azt mondja, hogy az *oblokъ* (*oblъ* rotundus szóból) «kétségtelenül megvolt valamikor az összes szláv nyelvekben», . . . de «lassanként eltűnedezett» (l. bír. 25. l.), s csak a szlovénben, horvátban, tótban és ruténben maradt meg. Én állításaimat megismétlem szláv *stolъ*-ról (= asztal), *děža-ról (= dézsa), *drěkъ*-ről (= derék), *plavъcbъ*-ről (= palóc) stb., kimutatván, hogy ezek 1000 esztendő bolgár nyelvű irodalmában, a mai bolgárban nem fordulnak elő, tehát nem is bolgár jövevények. Mindenre feleletül azt kapom, hogy meglehettek, kiveszhettek a bolgárból, mert közös szláv nyelvi szavak, s ép ezért meg kellett lenniök a bolgárban is.

Vizsgáljuk meg már most A.-nak ezt az állítását, mennyiben állja ki a bírálatot. Hiszen ennek a helyes állításnak rosszul való alkalmazásában van A. egyik nagy tévedése. E helyes állítás rosszul való alkalmazásában lelte fel A. azt a bűvös pálczát, a melylyel hallgatóit, olvasóit ámulatba ejti, mert a IX., X., XI. századi bolgár szókészletet ezzel a bűvös szerszámmal tudja kénye-kedve szerint gazdagítani.

A következő sorokban tehát olyan szavakról fogok beszélni, a melyeknél semmi tárgyi momentumot nem tudok felhozni ezen vagy azon szláv nyelvből való származás mellett. Nem hozakodom elő tehát a ker. terminológiával (vö. *sobota-subota*, az én művemben, továbbá VAJS: Die Nomenklatur in den kroat.-

glag.-lit. Büchern Arch. XXIX. 55.). S azzal kezdem, a mit JAGIĆ mond, s a mit az én kedvemért idéz egy helyen A. (Nyelvtud. II. 129.), s az ez: «Der gemeinsame Wortvorrat aller slawischen Sprachen ist noch heute so umfangreich, so tief eingreifend in alle Sphären des Volkslebens, dass das trennende Einzelsprachige dagegen fast ganz in Hintergrund tritt. Ein sprechender Beweis für die lange Dauer des gemeinsamen Lebens aller Slawen . . .» (Die Kultur der Gegenwart I. Teil, IX. Abteil.: JAGIĆ: Die slawischen Sprachen 4. l.). — Hát én ezt az állítást teljes mértékben aláírom; a mikor azonban aláírom, nem tagadhatom le azt a kétségtelen ténnyt, hogy a szláv nyelvek közt ma a különbségek nemcsak hangtaniak, hangsúlyozásiak, nemcsak alaktaniak, hanem vannak lexikális különbségek is. Kétségtelen tény, hogy vannak olyan eredeti és jövevényszavak*) a szlávtságban, a melyek nem minden szláv nyelvben vannak meg. Így pl. a mai bolgár nyelvben nincs meg a *besěda****) (= beszéd, l. JAGIĆ-Festschrift 599. és BERNEKER EtWb., Arch. XXX. 457.) szó, úgyszintén nincs meg az *oblokъ* (= ablak), *děža* (= dézsa), *drěkъ* (= derék), *plavъbъ* (= palóc), *ocělъ* (= aczél; a szláv szó felném. *acchil > *ecchil* átvevése), *broskva*, *brěskva* (= baraczk), *bdnařъ* (= bodnár), *grotъ* (= garat) és annyi más szó. A bolgárban e fogalmakra ma más neveket használnak. Fontos azonban a szók jelentése is; ez a szó pl. hogy *staja* megvan minden szláv nyelvben, azonban a tótban «istálló»-t jelent, a bolgárban meg «szobá»-t, «üléstermet» stb. Minden szláv nyelv ismeri a *stolъ* szót, csakhogy a bolgárban *stolъ* nem jelent «asztal»-t. Közönséges szláv szó a *kostъ* (beinből képzett *kostъka* (= beinchen), de azért a magyar *koczká* csak abból a szláv nyelvből került, a hol a *kostъka* = «alea, würfelbein, würfel» is. Ez a jelentése pedig a szónak se a što-szerbben, se a bolgárban nincs meg. A germ. *walk*-ból kölcsönzött

*) Itt csak a szlávtság régi (germán) jövevényszavaira gondolok. A felném. eredetűek egy része egyházi szláv úton terjedt el. Egyébként e szavak eredetének kérdése ma sincs tisztázva.

**) Újabban orosz és cseh hatás alatt terjed az irodalmi nyelvben. CONEV nem tartja lehetetlennek, hogy a XIV. század előtt népies bolgár szó volt a *besěda*.

szláv *volchъ minden szláv nyelvben megvan teljesen szabályos hangalakban (l. MIKLOSICH EtWb. és az én művem *oláh olasz* cikkét), de azért a m. *olasz* csak olyan szláv nyelvből eredhet, a hol a szó «italiener» jelentésű, ez a jelentés pedig csak a kaj-horvátban (*vlah*), szlovénben (*lah, vlah*), cseh-tóttan (*vlach*) és a lengyelben (*włoch*) van meg. Az orosz *volóchъ*, bolgár *vlah*, što- és ça-szerb-horv. *vläh* («nyugati ça-területen: gör. kel. szláv, keleti, što-területen: oláh, REŠETAR, Der štok. Dial. 47.) «oláh»-ot jelent.

Hogy A. kedvelt kifejezését használjam, józan észszel tehát nem lehet tagadni, hogy a szláv nyelvek közt ma lexikális eltérések is vannak. S a kinek a most és művem első részében felsorolt adat nem elég, az olvasson el bármely szláv nyelvjárstanulmányt (l. pl. Archiv XXX. 150.), s ha ez sem győzi meg, vegye kezébe MIKLOSICH «Dictionnaire abrégé de six langues slaves... Краткий словарь шести славянскихъ языковъ Vienne 1885» cz. szótárát, ebben rakásszámra fog találni lexikális szempontból összeállított különbségeket.

Az a kérdés mármost, szabad-e nekünk feltennünk, hogy a szláv nyelvek közt lexikális különbségek már a VIII—IX—X. században is megvoltak. Mert hogy hangtani, hangsúlyozási (l. VONDRÁK, Vergl. Gr. I. 189.), alak-tani különbségek voltak, ahhoz a kétség legkisebb árnyéka sem férhet.

Erre a kérdésre is nem a keresztény terminológia szavaival fogunk felelni. Hiszen e téren még vitatkozni sem lehet, annyira kétségtelen, hogy voltak szóképzleti, lexikális különbségek is. Ha mi az ó-egyh. szláv nyelvemlékekben, pl. a Codex Marianus-ban (l. az előfordulásokat művemben és JAGIĆ-Festschrift 213.) a «szombat»-ot *sobota* alakban találjuk, hát nem lesz szlávista, a ki azt mondaná, hogy ez a *sobota* megvolt, de kiveszett az oroszból, a bolgárból, a szerbből, hanem mindegyik azt fogja mondani, hogy ott sohase is volt meg. Hát ha még ritusbeli különbséget is esatol bizonyításához, akkor egyenesen nevetségessé válik az, a ki «megvolt, de kiveszett» jelszavakkal játszik. Mert még az egynyelvű, de vallásban különböző nép beszédében is lényeges szóképzleti különbségek lehetnek (vö. REŠETAR, Der štok. Dial. 61. l.). Nem lesz nehéz bebizonyítani,

hogy teljesen indifferens szavakról is kimutatható, hogy ebben vagy abban a szláv nyelvben már a IX., X. században sem voltak meg, — legalább a szlavisták túlnyomó nagy részének fel fogása szerint. Íme néhány példa:

α) A «Sav. kniga» cz. ó-egyh. szláv evangeliariumban Luk. X. 34. versében: *въ gospodō* (= vendégfogadóba) van, holott a többi ó-egyh. szláv emlékből a helyen *въ gostinьnicō* olvasható (l. művem I. 1:53. l.). Minthogy a szláv nyelvek közül ma csakis a cseh-tótban és a kisoroszbán jelent *hospoda, gospoda* «vendégfogadó»-t, VONDRÁK a Sav. kniga keletkezése helyét e szó jelentése alapján a tót-orosz nyelvhatáron keresi (újabbán hasonlóan *Revue slav.* I. 147.). Hát mért nem tette fel, hogy hiszen ez a *gospoda* szavastul, jelentésestül a IX. században meglehetett, de kiveszett a bolgárból? Mindenesetre sokkal könnyebb dolga lett volna a Sav. kniga eredetét illetőleg.

β) Az ó-egyházi szláv nyelvemlékekben a «kakas» *kurь* szóval van fordítva. A Codex Marianus azonban egy esetben a kivételével a «kakas»-t mindig *kokotь*-nak mondja. Erről a szóról a nyelvemlék kiadója, JAGIĆ ezt írja: «Különösen fontos a mi nyelvemlékünk *kokotь* szava a rendes *kurь* helyett... Nem kételkedem benne, hogy ez a szó akkor került a mi nyelvemlékünkbe, a mikor délen, a szerb-horvát nyelv határán másolták. Minthogy a tiszta ča-nyelvjárású horvátok (Dalmácia, horvát tengerpart) egész a mai napig *petèh*-nek hívják e madarat, hát nekünk fel kell tennünk, hogy a mi emlékünket valahol keletebbre vagy délebbre, délnyugati vidéken írták, a hol a mai napig él a *kokot* szó» (l. JAGIĆ, *Cod. Mar.* 468. és horv. akad. szót: «u naše se doba govori gotovo samo po jugo zapadnijem krajevima»). Mármost miért kutatta JAGIĆ a *kokotь* szó mai és az irodalmi emlékek alapján kimutatható elterjedését; miért nem szólt JAGIĆ így: benne van a *Lex. pal.*-ban,*)

*) Helyes használatára l. LESKIEN szavait az *Indogerm. Forsch.* XVII. 205. lapján: «Das *Lex. pal.* ist ein bewundernswertes Werk, aber richtig gebrauchen kann es nur, wer eine ordentliche Kenntnis der altkirchenslawischen Grammatik hat und den Wortgebrauch wenigstens der ältesten Quellen kennt, denn erstens steht bei MIKLOSICH manches, was überhaupt nicht kirchenslawisch ist; zweitens sind Wörter aus Handschriften

vagy miért nem mondta, hogy a *kokotъ* közszláv szó lévén a bolgárban meglehetett még a IX., X. században, de azóta kiveszhetett?

JAGIÓ, OBLAK, VONDRÁK s más szlavistáknak az ó-egyh. szláv nyelvemlékekről szóló műveiből vagy más dolgozataiból (vö. CONEV B.: КЪМЪ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИКЪ 86. l. és Dialekt. studiji 39, RADOSAVLJEVIĆ: Istorija bugarizma 229. l., s legutóbb JAGIÓ Arch. XXX. 456. az *alb*-ről) nem volna nehéz nekem jóval több példát is felhozni arra, hogy a IX., X. századi szláv nyelvekben lexikális különbségek is voltak. Lehet, hogy A. ennek a tételnek a helyességét is, a melyet minden hozzáértő csak helyeselhet, tagadni fogja, lehet, hogy a fentidézett JAGIÓ-féle *kurb*-, *kokotъ*-ra azt fogja mondani, hogy JAGIÓ ezt is «kissé elhamarkodva állította» (l. bír. 58. l.), mondom mindez benne lehet abban a német nyelvű cikkben (l. bír. 18. l.), a melyet az Archiv für slav. Phil.-nak ígért (l. bír. 3. l.), s a melyben szerinte «egy-egy odavetett megjegyzés» elégséges lesz az én állításaim megdöntésére. De legyen nyugodt A., a pehelykönnyűségű «odavetett megjegyzések» méltó fogadtatásban fognak részesülni. A ki tehát azt állítja, hogy az én nyelvtörténeti és nyelvjárási alapon összeállított térképeim hamisítványok, az, enyhén szólva, elárulja, hogy a szlavistáknak a lexikális eltérések terén vallott és követett elveit kevésbé ismeri. Lehet e térképek közt egyik-másik hibás, de hogy hamisított volna, olyan állítás, mely csak olyan ember részéről érthető, a ki már minden elfogadható ellenérv felsorolásából kifogyott.

Nagyon valószínű, hogy az egységesnek képzelt szláv nyelv már a Kr. szül. utáni legelső századokban is nem egységes, csupán kevesebb különbséget feltüntető nyelv

---

aufgenommen, deren Form oder Bedeutung unsicher ist; drittens werden kirchenslawische Wörter in einer jüngerem, späteren Lautgestalt aufgeführt; viertens ist die unmittelbar nach dem Stichwort stehende lateinische oder griechische Version oft sehr unbestimmt, gibt nicht die eigentliche Bedeutung des slawischen Wortes wieder, sondern ein griechisches Wort, das aus dem griechischen Grundtext des slawischen Übersetzers von diesem übel und böse durch ein slawisches übertragen ist.»

volt. JAGÍÓ egy helyen ezt írja (Die Kultur der Gegenwart I. Teil, Abteil. IX.: Die slawischen Sprachen 3. l.): «Auch die Trennung der einst mehr einheitlichen Sprache in grössere Dialekte, aus denen später die jetzigen Hauptsprachen hervorgingen, mag spätestens in den ersten Jahrhunderten unserer Zeitrechnung sich vollzogen haben, jedenfalls vor dem Eintritt in die Völkerwanderungsepoche . . . Unmittelbar vor der Wanderungsperiode müssen aber innerhalb dieser gemeinsamen Züge sich jene individualisirenden Merkmale entwickelt haben, die den heutigen Einzelsprachen zugrunde liegen.»*) — A szláv nyelvek**) alaphangajásai tehát e közös nyelvben a szétválás előtt már megvoltak. Hogy e kevesebb különbséget feltüntető, egyik tagot a másiktól megkülönböztető sajátságok csupán hangtaniak lettek volna, eleve is valószínűtlen. Föl kell tennünk, hogy a különbségek közt alaktaniak is, lexikálisak is voltak. Hiszen pl. az alaktan köréből mi meg tudunk nevezni egyes képzőket (vö. pl. *-atjo* VONDRÁK, Vergl. Gram. I. 450.), a melyek ma csak egy-egy szláv nyelvben vannak meg, pedig teljesen szabályos alakulások, vagy a szavak köréből tudunk olyan alakváltozatokat, a melyek már az egységesnek képzett nyelvben is meg kellett, hogy legyenek (vö. pl. **čtyr-* és *četyr-* BERNEKER EtWb. 153.).

Egyszóval, ha valaki azt mondja, hogy «a mi megvolt a közös szláv nyelvben, valamikor annak meg kellett lennie a bolgárban is» (l. A. bírálatát 52, 53, 63. l.) és azt úgy értelmezi, hogy a szlávtság eredeti szókészletének tőszavai, az alapjelentések, a képzők és ragok elemei, a közös jövevényszavak (vö. pl. *vlah* ~ *volochъ* ~ *vloch* = germ. *walh* — és JAGÍÓ, Die slaw. Sprachen 4. Die Kultur der Gegenwart I. Teil, IX. Abt.) stb. szóval a szlávtságot közösen jellemző alapidolgok valamikor minden szláv nyelvben megvoltak, hát ez teljesen helyes és igaz.

Csak az a kérdés, mikor volt ez a valamikor. Hogy ez az időpont nem a Kr. u. IX., X. század, az már az eddig fejtegettekből is világos. A IX., X. században a szláv nyelvek közt

*) Hasonlóan LESKIEN, Gr. d. altb. Spr. 1909, 2, 3, 5. l.

**) JAGÍÓ e művében *co-* (lengy., cseh-tót, szorb), *da-* (da = hogy: délszláv: bolg., szerb-horv., szlov.), *oro-* nyelveknek (orosz) nevezi.

megvannak a különbségek, a melyek nem csupán hangtaniak, hanem alaktaniak is, lexikálisak is, jelentéstaniak is, mondat-taniak is. De ha valahol, hát itt roppant óvatosan kell eljárni. Vegyük pl. a m. *karácsony* szót. Kétségtelen, hogy szláv eredetű szó s egy *kračunъ* átvevése. Hogy e szó eredeti szláv szó, aligha lehet kétséges; hogy valamikor fontos szerepű is lehetett a pogány szlávok közös nyelvében (l. MIKL. EtWb., Vergl. Gram. II. 142.), szintén nagyon valószínű. S mégis mit látunk? A szláv nyelvemlékek és a mai szláv nyelvek alapján mi e szót csak a bolgárból (*kračion, kračunec*: jun. 21. és karácsony körül az egyik nap, talán decz. 21., l. GEROV szót.), a tót nyelvből (keleti nyelvj.: *kračún*; a nyugati és a közép nyelvj.-területén nincs meg), a kisoroszból (*kerečun, kračun*; karácsony, karácsonyi kalács) és a nagy- és fehéroroszból (*koročunъ*: halál, karácsony-estéje, l. MELICH, Szláv. jövevényszav. I. 2:312. és M. Nyelvőr XXXVII. 177.) tudjuk kimutatni. Semmivel sincs bizonyítva, hogy a szó a történelmi korban (nyelvemlékek korában) meglelt volna vagy meglenne a szerbben, a horvátban, a szlovénben, a csehben, a tót nyelv nagy részében, a lengyelben, a szorbban. A ki fölvenné, hogy mégis innen való, mert itt a szó még a IX., X., XI. században meglehetett, helytelen dolgot tanítana. Ugyanilyen eset pl. a *derék* szónak megfelelő **drěkъ*, a mely a nyelvtörténet és a mai nyelvek tanúsága szerint a szláv nyelvek történelmi korában csak a csehből (*drěk*), tótból (*driek*), szlovénből (*drěk*, gen. *drěka*, mell. *drěčen* PLETERŠNIK), a kaj- és a čahorvátból (*drěk, driek*, l. horv. Akad. nagyszót. *drěječan*), valamint a kisoroszból van kimutatva (*driek*). Nincs meg a szó a lengyelben, a magyarországon, a bolgárban, a szerbben (što-nyelvj. alak **drějek* volna; l. MELICH, Szláv jövevényszav. I. 1:97.). A mint a *karácsony* ~ *kračunъ* szónál is, úgy vallom itt is, hogy a **drěkъ* szó sem a IX., X. század óta veszett ki a bolgár nyelvből. A ezzel ellentétben azt hiszi, hogy a **drěkъ* és hozzá hasonló azon társai, a kik semmiféle tárgyi bizonyítékot nem szolgáltatnak innen vagy onnan való származásuk mellett, a IX., X., XI. században, tehát akkor, mikor mi e szavakat átvettük, a bolgárban még megvoltak. S ha mi azt kérdezzük: hol erre a bizonyíték? talán a mai nyelvben, vagy a nyelvemlékekben? — hát feleletül azt kapjuk, hogy e szavak meglehettek,

kiveszhettek, hiszen a szavak köztudomás szerint ki is szoktak veszni; tájszókról meg azt kapjuk, hogy egykor nagyobb területen lehettek elterjedve; ha azonban ezzel a lehetőséggel se vagyunk megelégedve, hát akkor kapunk még egy nagyobb hypothesis-t, a melybe azután sok minden belefér. Ez a feltevés, hogy hazánk honfoglaláskori területén: a Duna-Tisza-közön és Tiszán túl kellett lakni olyan szlávsnak, a mely bolgár szláv volt. Ez a szlávsnak a Balkánon sohase lakott, hanem az egyseges szláv őshazából jött ide; «történeti forrásokban» is «hiába fogjuk keresni» e bolgárokat (l. bírálát 7. l.), mert nem találjuk meg. Ennek a szláv népnek a nyelvében pedig csak meglehetett, illetve meglehetettek az illető szavak. S ha mi ebben a honfoglaláskori bolgár szlávsnak is kételkedünk, akkor már nem a hit malasztjával próbál minket ellenfelünk a maga nézetére téríteni, hanem durvább eszközökhöz folyamodik. Hivatkozik a saját józan eszére, majd a mi balgaságunkra, sötétséggel borítottja el elménket, s mikor ezen sok hizelgő jelző után se hiszünk a sok megcsillagozott, föltett bolgár-szláv szóban, mert azt valljuk, hogy «a posse ad esse non valet conclusio» s ezzel az érveléssel nem lehet pozitív művelődéstörténetet, pozitív és reális dolgokat írni, akkor ellenfelünk kijelenti, hogy térképeink, a melyek a nyelvtörténet és mai nyelvjárások alapján készültek, hamisítások, s hogy «kölesönös megértésről alig lehet szó» (l. bírálát 22. l.). — Nem, lehetséges, csak nehezen fog menni. Ha A. belátja, hogy álláspontja e szavaknál, valamint a tárgyi alapról is bizonyítható kifejezéseknél (pl. *patkó*, *király*, *koczka*) éppolyan történetietlen, mint a milyen történetietlen volt a keresztény terminológia kifejezéseinél; ha emlékezetébe idézi, hogy valamikor a *bajnok* szót a szerb-horvátból származtatta ezzel a megokolással: «mert ámbár a *boj* szó, a melyből a mi *baj* (*bajti vívni*) szónk lett, megvan valamennyi szláv nyelvben, a *bojnik* csakis a horvát-szerbben található (a cseh, tót, lengyel a harezost *bajovnik*-nak*) mondja, az orosz *bojecü*-nak, az újszlovén *boják*-nak» (l. ASBÓTH, Szláv szók 30. l.), pedig ugyanekkor nagyon jól tudta, hogy a *-nik* (l. VONDRÁK, Vergl. Gr. I. 461.) képző is minden szláv nyelvben megvan s elemei közös

*) Sajtóhiba *bojovnik* helyett.

szláv nyelvek; — vagy ha visszagondol arra, hogy a magy. *habarnyicza* szót (Nyr. XXIX. 68.) egykor horvát eredetűnek magyarázta, pedig ugyanakkor feltehetette volna, hogy ez is megvolt, de kiveszett a bolgárból, mondom, ha mindez eszébe jut, hát a megértés igenis lehetséges lesz. De nem mondom, hogy könnyen fog menni. Az emberi természet olyan, hogy senki se hiszi magáról, hogy tévedhet. Ha valaki egy részleteiben hibás elméletet állít fel pl. a hidépítésnél, hát ott sokkal hamarabb kénytelen tévedését belátni, mert a gyakorlati élet a tévedés belátására kényszeríti. A mi tudományunkban az ilyen tévedés belátása — nem lévén ellenőrzőnk a gyakorlati élet — sokszor nehezebben megy. Nem szívesen mondunk le arról, a miről azt hisszük, hogy jól átgondoltuk. Ép azért egy ideig az ellentmondó adatokat ki- és megmagyarázzuk, egyik-másik ellentanút meg vagy nem vesszük észre, vagy vallomását oly semmisnek tartjuk, hogy agyonhallgatjuk. De végre az ellenérvek mégis megingatnak előbbi hitünkben. Én sem ismerem be szívesen tévedéseimet, de sokkal jobban szeretem a tudományos igazságot, mint saját elméleteimet.

Én tehát azt mondom, hogy olyan szavaknál, a melyeknél tárgyi momentum nem dönti el az innen vagy onnan való származást, az óbolgár és egyéb szláv nyelvemlékek, a mai szláv nyelvek szókészlete, a szavak jelentése alapján is igenis lehet eredményesen vizsgáldni. Ezért adtam czímül művem első részének ezt: «Az óbolgár nyelvemlékek szókészlete és a magyar nyelv szláv jövevényszavai». S feladatul tűztem, hogy e szókészlet történeti, nyelvjárási, jelentéstani vizsgálata alapján is bizonyítom, hogy a magyarban szláv jövevényszavaink közt átvételi rétegek vannak. A., a ki azelőtt azt írta, hogy «tót szó alig van» nyelvünkben (l. Nyr. 31 : 70.), vagy szlovén szavak nincsenek szláv jövevényeink közt, most azt mondja, hogy a rétegeket ne bizonyítsam (l. bírálata 75, 101. l.), mert azt ő régen bebizonyította. Ő régen tanítja, hogy a magyar nyelv szláv jövevényei közt vannak bolgár és szerb-horvát szláv átvételek. Hát én nem akarom A. érdemét elhallgatni, szívesen elismerem, hogy ő több szláv kifejezésünkről kimutatta, hogy nem bolgár-szláv átvétel. A keresztény terminológia kifejezéseit figyelmen kívül hagyva, tisztázva van nagyjából következő szláv szavaink eredete:

α) Bolgár szlávok: *mezsgye, pest* (és *Pest*), *rozszda, oláh* (ez utóbbi jelentése alapján is);

β) Nem bolgár-szláv átvételek:

1. Szerb-horvátok: *bajnok, csatorna, csizma, dalia, garat, gatyá, habarnyicza, haramia, jegenye* (Nyelvészeti tanulmányok I. 48.), *kamat, kútya* (az ú magyar nyúlás; vö. što-nyelvj. *kūća*, ča-nyelvj. *kūća*, kisor. *kūća*; A.-nál *kūća*, bírál. 75. l.), *macska, megye* (A. szerint e szó «a szerbekhez közeledő horvát»-ból való, mi ez? l. bírál. 78. l.), *nadragulya, olasz, parittyá, paszuly, poroszló, ragya, szavatol, vitéz*;

2. hazai szlovén: *túr*;

3. tót: *bór-*: *búr-fa* (nem helyes magyarázat MNyv. IV. 344. l.), *morvány* (t. *mrván*, morva cs. *mrván* BARTOŠ, Dial. slov. mor.) *retesz*.

A figyelmes olvasó észreveheti, hogy a β) alatt felsoroltak máris többen vannak, pedig még itt pontosabb eredményt is lehetne elérni. Minthogy a szerb-horvát nyelvnek három főnyelvjárása van: *što-*, *ča-* és *kaj-*nyelvjárás (ez utóbbi szerintem szlovén), hát a β) 1. alatt felsorolt kifejezések közt van nem egy, a mely e nyelvjárások valamelyikéből való lehet csupán. Az *olasz* pl. csakis *kaj-*nyelvjárású átvétel lehet; a *garat* (*kaj-*nyelvj. *gròt*, *ča-*nyelvj.: *gròt*) például nem lehet *što-*nyelvi átvétel. A *megye*, *ragya* nem jöhetett a *ča-*nyelvjárásból és így tovább. Aztán a β) csoport szavainak számát könnyű szaporítani is. Ha majd teljesen elkészülök a «Szláv jövevényszavaink» hangtani és alfabétikus összeállításával, akkor fogjuk csak igazán látni, milyen sok szó tartozik a β) csoportba. De addig is nyugodtan állíthatom, hogy A. és az én felfogásom közt a keresztény terminológia kifejezésein kívül is van találkozás; s e találkozásban én zálogát látom annak, hogy egykor szláv jövevényszavaink eredetének kérdése tisztázva lesz; mi e szavak nagy többségéről ki fogjuk tudni mutatni, melyek a bolgárok s melyek a nem bolgárok. S ez eredménynél mellékes lesz az, ki mondta először, hogy szláv jövevényszavaink közt rétegek is vannak. De a míg a kérdést végleg tisztázzuk, addig még sok szenvedelmes hangú czikket kell nekem olvasnom, czikkeket, a melyekben az apró vállveregetések mellett (l. Nyr. 31 : 70.) a legrosszindulatúbb megjegyzések fordulnak elő (l. bírál. 90.: «állítólag gyermek-

kora óta beszél tótul»). S ez volna még a legkisebb baj. A nagyobb az, hogy e czikkeken nekem újból és újból találkoznom kell azokkal a vége-beláthatatlan hypothesisekkel, a melyek ellen ez értekezést meg könyvemet is írtam. De a lehetőségeknek is egyszer csak végük szakad. A képzelete ugyan sebes száguldású, de az is kimerül s rálép majd ő is a pozitív tények terére. S a mikor ez megtörténik, hát akkor semmi se fogja zavarni e kérdésben a teljes megértést. Hiszen egy nyelvtörténetileg eléggé ismert korszakból valók a mi szláv jövevényszavaink.

* * *

Végül a művemben tárgyalt szavak közül kettőről néhány sornyi említést kell tennem. ASBÓTH mindegyik szóról részletesen ír, s kimutatja, hogy ebben vagy abban tévedtem, a másikban meg igazam lehet. Nem tagadom, hogy magyarázataim közt hibás, tévedésen alapuló is van. A mikor azonban ezt elismerem, nem hallgathatom el azt, a mit A. az *oláh—olasz* szó magyarázatáról mond. A. e szót illetőleg mulasztással vádol s olyasfélét állít, hogy ő az *oláh—olasz* eredete kérdését rég tisztázta, a nélkül hogy én ezt valahol megemlítettem volna. A. ugyanis ezt írja (85. l.): «M. elmondhatta volna, hogy szemben a bolgár egyesszámi *vlahъ*-ból lett *oláh* szóval ASBÓTH az *olasz* (rég *olaszi*) szót a horvát többesszámi *vlási*-ból magyarázta, Njêsk.-zamêč. 48. l. Izvěst. VII. (1902): 4: 293». — Azt, hogy az *oláh* és az *olasz* egy és ugyanazon szóból eredt, tudja régóta a nyelvtudomány. Benne van már LESCHKA Elenchusában, MIKLOSICH Slav. El.-eiben stb. Az *olasz* szó *sz*-ének eredetére azonban — úgy látszik — A. mutatott rá először, de nem 1902-ben, mint ő idézi, hanem 1900-ban. Az Archiv für slav. Phil. XXII. 483. lapján ugyanis ezt írja: «*olasz* Italiener ist aus der Pluralform des gleichbedeutenden kroat. *Vlah*, also *Vlasi* entstanden und die ältere Form *olaszi* ist noch nachweisbar». A. tehát azt hiszi, hogy a mai *olasz*-nak régibb m. alakja *olaszi* s hogy ez a régibb m. alak még ki is mutatható. Ezzel szemben én azt állítom, hogy A.-ot itt valami adat nagyon megtréfálta. A m.-ban nincsen olyan «*Italicus, Italiener*» jelentésű *olaszi*, a melyből a mai *olasz* fejlődött volna. A kimutatható *olaszi* a hasonló *németi, magyari, székeli* stb. szavakkal *-i*-vel képzett mel-

léknév, a mint azt A. is igen jól tudhatja. Nagy kérdés aztán, hogy elméleti szempontból fel kell-e tennünk, hogy a m. *olasz*-nak a több. nom. *vlasi* alapján egykor mégis **olaszi*-nak kellett hangzania, s hogy szóvégi *-i*-je a magyarban tűnt-e el (vö. Gombocz, Tör. jöv. 98. l. 38. §.). — Teljesen magyarázatlan hagyja azonban A. a szókezdő m. *o*-t is a szláv *v* helyén. Pedig ezt akár úgy is meg lehet magyarázni, mint a m. *oláh* szó *o*-ját. A. ugyanis azt mondja, hogy a bolg. nyelvjárások közt vannak olyanok is, a hol a szókezdő *v*-ből *u*, majd ebből *u* lett. A bolg. *vol*-ból, *vrata*-ból, *Vràca*-ból a bolgár nyelvjárásokban *uot*: *ulòve*, *vułovi*, *urata*, *Uràca* lett. Fel kell tehát tennünk, hogy *vlah*-ból a bolgár nyelvjárásokban **ulah*, **ulah* is lett. JIREČEK Geschichte der Bulgaren 219. lapján közöl egy *Vulahi* (Sclavi aut *Vulahi*) alakot, a mely esetleg lehetne ilyen **ulah*, **vulah*-ejtés bizonyítéka. A *u*-ejtés mellett esetleg fel lehetne még hozni az erd. szász *blòch*-ot (= oláh) is, a mely eredetibb *u*-re megy vissza. A felhozott adatok alapján nagyon valószínű, hogy a m. *oláh* régebb m. **uláh*-ból való, s ez egy bolg. nyelvj. *ulàh* (*ulàh*-ból) átvevése.

Ne feledjük azonban, hogy a m. *olasz*-beli *o*- is egy szláv *vlasi*-beli *v*-nek felel meg. Nekünk ezt a m. *o*-t is meg kell magyaráznunk. E *v* - $\sim$ *o*- magyarázatánál nem hivatkozhatunk a m. *unoka* $\sim$ *onoka* (< egyh. szl. *внукъ*, szerb *unuk*, cs. *vnuk* stb.) szóra, mert itt a szókezdő *v*-ből a sto-nyelvjárású szerbhorv.-ban szabályosan lesz az *u* (szerb *unuk*, átmeneti bolg.-ban is *unuk* MIKL. EtWb.), s a m. szó ilyen (sto) szerb eredetű kifejezés (l. Arch. XVI. 180.)*) Nem marad más hátra, mint a m. *olasz* *o*-ját is az *oláh* szóéhoz hasonlóan *u*-ből lett *u*-ből magyaráznunk. A bolgár nyelvjárásokon kívül szláv *v* helyett *u* (s esetleg ebből fejlődött *u*) előfordul a kisorosz nyelvben (l. MIKLOSICH Vergl. Gram. I. 450.), a szerb és a szlovén nyelvben (vö. VONDRÁK Vergl. Gram. I. 282, MIKL. Vergl. Gr. I. 347: *ulažno*). — Ezek alapján a m. *olasz* eredetibb **ulasz*-ból való (vö. OklSz.

*) A népnevekkel egyik közelebb megjelenő dolgozatomban részletesen foglalkozom; ott arról is szólok, hogy többes nom.-ból magyarázandók-e a következő népnevek: *bolgár*, *lenygel*, *zsidó* stb.

uloz), s ez egy szláv *ulasi > *ulasi alak átvevése. Ez a szláv *ulasi > *ulasi alak azonban csakis kaj-horvát vagy pedig szlovén nyelvi alak lehet.

A végeredmény tehát ez: első sorban a szó jelentése s nem hangalakja alapján állíthatjuk, hogy az *oláh* (régibb m. *uláh) bolgár nyelvi, az *olasz* (régibb m. *ulasz) szlovén (ide való kaj-horv. is) nyelvi átvétel a magyarban.

A. egyéb apróbb megjegyzéseire nem válaszolok; szívesen elismerem, hogy valamint az *oláh—olasz*-ra tett megjegyzései, azonképpen többi írásai is lényegesen hozzájárultak, hogy a kérdést ma részleteiben hangtanilag is pontosabban ismerem. De nem helyeselhetem, ha valaki szláv jövevényszavaink kérdését csakis hangtani oldalról világítja meg, mert akkor — hogy egyéb példát ne említsek — könnyen úgy jár, mint VASMER M. R. járt «Greko-slavjanskije etudy» cz. munkájával (vö. e mű bírálata a Byzant. Zeitschr. XVIII. 225. l.).

SZÓMUTATÓ.

ablak 58, 59, 60.
 ábráz 39.
 aczél 37, 42, 43, 60.
 akol 31.
 Alamóc 29.
 alaputréta 30.
 álnok 34.
 angol 35.
 angyal 30.
 apácza 29.
 apát 29, 33.
 apostol 30.
 árbocz 6, 34, 35.
 árkus 35.
 aszat 16.
 asztal 58, 59.
 atracél 38.
 bab 27.
 baj 28, 60.
 bajnok 27, 28, 66, 68.
 Balaton 22, 23, 24, 35.
 baraczk 39, 60.

Baranya 32, 35.
 barát 35.
 barázda 35.
 barlang 17.
 Batizfalu 29.
 belén(d) 37.
 belice 36.
 Benedek 25.
 Bereczk 25.
 berkenye 36.
 bérmál 37, 41.
 Bertalan 26.
 bestia 6.
 beszéd 37, 42, 43, 45, 60.
 Besztercze 42.
 bodnár 52, 60.
 Bogát 35.
 bolgár 17, 18, 70.
 bolha 15, 16, 31.
 bor(-köles) 16.
 bór(-fenyő) 46, 68.
 borda 17.

- Boroncs 32.
 borostyán 35.
 bürü 21, 22, 52.
 czáp 35.
 czél 37, 42.
 család 35.
 császár 39, 47.
 csatorna 68.
 csáva 50.
 csép 38, 39.
 Csépan 50.
 cserép 37, 45.
 cseresnye 36.
 cseret 36.
 csizma 68.
 csolnak 17.
 Csongrád 11.
 csorba 50.
 csorda 36, 39, 40, 45, 46.
 csoroszllya 36.
 cső 37, 39.
 csődör 39.
 csuka 50.
 dalia 68.
 Décse 46.
 déd 37, 44.
 Demeter 25.
 derék 37, 42, 58, 59, 60, 65.
 dézsa 38, 59, 60.
 dinnye 42.
 dolog 17.
 Domonkos 30.
 dorong 13.
 Dömöczk 25.
 drága 31, 35.
 Dumbroa 13, 14.
 dúsnok 23, 24.
 ebéd 37, 42, 43, 45.
 eczet 17, 45.
 Egyed 25.
 elemózsia 6.
 eplény 37, 45.
 ércz 42.
 esperest 25.
 Eszék 41, 44, 45, 46.
 esztena 37.
 eszterha 36, 44.
 eszteze 17.
 familia 6.
 fillér 42.
 francia 34.
 gallér 42.
 galy 27.
 ganéj 42.
 Garam 29.
 garat 60, 68.
 garmada 33.
 gatya 31, 35, 47, 48, 68.
 gerezd 45.
 gerezna 21, 22.
 gerlicze 14, 17, 26.
 Géza 46.
 görög 21, 22, 23.
 göröncsér 17, 20, 21, 22, 24, 26.
 grádics 35.
 gyantár 52.
 gyömbér 42.
 habarnycza 28, 67, 68.
 haramia 68.
 haraszt 31, 35.
 hóhér 42.
 horvát 35.
 Husvét 6.
 Illés 42.
 Imre 26.
 istáp 26.
 istráng 26.
 István 26.
 jegenye 68.
 kalangya 31.
 kalitka 38, 42.
 kaloda 31.
 kamat 68.
 kánikula 35.
 kar (chorus) 29.
 K(k)arácsony 4, 6, 65.
 Karaszna 35.
 kása 31.
 kegyelmed 26.
 kék 45.

- kenéz 16.
 kereszt 4, 6, 21, 22, 23, 24, 26.
 Keresztély 25.
 keresztény 21, 22, 42.
 király 8, 26, 53—58, 66.
 koczka 60, 66.
 kocsány 35.
 kondér 38.
 koresma 15, 16, 19, 20, 22, 31.
 kormány 17, 18.
 kosár 27, 35.
 kovács 35.
 Körös 22, 25, 26.
 kulcs 40.
 kútya 47, 68.
 ladik 33.
 Lajos 30.
 lapát 35.
 ledér 42.
 len 17.
 lencse 48, 49.
 lengyel 7, 13, 36, 70.
 lép 37.
 lépény 42.
 lésza 37.
 lombik 32.
 macska 68.
 mák 31.
 malaszt 29.
 mandula 32.
 marázsa 39.
 medencze 36, 39, 40.
 medve 36.
 méh 37, 42.
 megye 42, 47, 48, 68.
 mér-, mércze 38, 42.
 mézga 38.
 mezsgye 6, 47, 48, 68.
 mind 26.
 mise 42, 57.
 moh 16.
 moly 27.
 morotva 17, 19, 22.
 morvány 19, 46, 68.
 mostan 31, 32.
 mostoha 4, 6, 31, 32, 33, 48.
 motolla 51.
 nadragulya 68.
 né(-ki) 38, 42.
 néma 37, 42.
 német 37, 42.
 németi 69.
 nyoszolya 27.
 Ofen 9, 11.
 olaj 39.
 oláh, olasz 35, 61, 68, 69, 70, 71.
 olasz 69.
 Olmütz 29.
 Olt 32.
 otromba 13.
 ösztöke 25.
 ösztön 17.
 pádimentum 35.
 padmaly 27.
 Pádus 35.
 pajta 31.
 Palaznok 23, 24.
 palócz 59, 60.
 palota 35.
 pánczél 42.
 pap 57.
 paprika 31.
 párduez 34, 35.
 parittyá 31, 48, 68.
 parlag 39, 46.
 paszuly 68.
 patkó 28, 29, 66.
 pecsét 42.
 pelenka 37.
 pellengér 42.
 pelyva 36, 40, 44, 46.
 pencza 38.
 penész 37.
 pénz 38.
 Pest, pest 1, 2, 6, 9, 10, 11, 47, 48, 68.
 pesztonka 36.
 peták 35.
 pilis 39, 41, 42.
 pohár 52.
 pokol 17.

polgár 12.
 poroszló 58, 68.
 posztó 27.
 povedál 37.
 pőtye 48.
 Prága 35.
 pribék 37.
 Pünkösöd 6.
 rab 33.
 Rába 55.
 rabotál 33.
 rácz 20, 33, 34.
 ragya 16, 47, 48, 68.
 rák 31.
 rakottya 33.
 rázsgya 50.
 remete 25.
 rend 12.
 répa 38.
 retesz 36, 68.
 ritka 39, 42.
 rokon 32.
 rozsda 6, 47, 48, 68.
 rözse, rözsgye 50.
 silla 51, 52.
 szalad 31, 35.
 szalma 31.
 szalonna 31.
 szarka 31.
 szavatol 28, 58, 68.
 Szeben 25.
 székelyi 69.
 szekercze 36.
 szelemen 36, 40.
 szelindek 39, 42.
 szemét 38.
 széna 37, 42.
 Szepes 25.
 szerb 20.
 szerda 37, 40.
 szerecsen 25.
 Szerém 4, 32, 41, 44, 45.
 szerencse 42, 47, 48, 49, 52.
 szilva 40.

szín 39, 46.
 Szófia 55.
 Sz(sz)ombat 4, 6, 61.
 szomszéd 12, 37, 42.
 szálló 51.
 szömörke 36.
 szövétnek 37, 42.
 szuszék 37.
 taliga 39.
 tányér 42.
 Tapolcza 29.
 Temes 25.
 terem 36.
 terjék 42.
 tészta 37, 42.
 tömlőcz 16, 17, 22, 23, 24, 25.
 túr 68.
 ugre (= magyarok) 56.
 unoka 70.
 üzbég 37, 38.
 Vál 5.
 Valkó 4.
 Vászoly 5, 6.
 varsa 14, 17.
 Velenceze 25, 42.
 Vének 46.
 veréb 38.
 verecseny 36.
 Veszprém 41.
 villa 51, 52.
 Vinnye 46.
 vitéz 68.
 vitorla 6, 39, 42.
 vödör 36.
 Zágráb 35.
 zálog 31.
 Zemplén 23, 24.
 ziliz 39, 42.
 Zimony 23, 24.
 Zobor 16.
 zsellér 51.
 zsilip 39, 42.
 zsidó 70.
 zsinat 29.